



ΕΘΝΙΚΟ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΝΙΑΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

“Ο Διάλογος των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων για τη Διαχείριση της Οικονομικής Κρίσης”

Μεταπτυχιακή εργασία

ΤΟΥ

Γεωργίου Δημητριάδη

(ΑΜ: 7340011116026)

Μάθημα: Ευρωπαϊκό & Συγκριτικό Δημόσιο Δίκαιο
Διδάσκων: Καθηγητής Γεώργιος Γεραπετρίτης
Ακαδημαϊκό έτος: 2016-2017

Πίνακας περιεχομένων

Κατάλογος Νομολογίας.....	3
A. Εισαγωγή.....	5
B. Η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Λετονίας.....	5
Γ. Η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ιταλίας.....	8
Δ. Η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πορτογαλίας.....	12
Ε. Η νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Κύπρου.....	16
ΣΤ. Η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας.....	19
Z. Συμπερασματικές παρατηρήσεις: ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων της ανάγκης.....	24
α) Οι πράξεις άσκησης μεγάλης πολιτικής και το δίκαιο της ανάγκης.....	24
β) Οι πράξεις άσκησης μεγάλης πολιτικής και η ένταση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων της ανάγκης.....	26
Βιβλιογραφία.....	28
Αρθρογραφία.....	28

Κατάλογος Νομολογίας

A. Ευρωπαϊκή Ένωση

ΔΕΕ, *Thomas Pringle κατά Gouvernement of Ireland κ.λπ.*, C-370/12, απόφαση της 27ης Νοεμβρίου 2012, ECLI:EU:C:2012:756

ΔΕΕ, *Sindicato dos Bancários do Norte κ.λπ. κατά BPN-Banco Português de Negócios SA*, C-128/12, διάταξη της 7ης Μαρτίου 2013, ECLI:EU:C:2013:149

ΔΕΕ, *Ministerul Administrației și Internelor κ.λπ. κατά Corpul Național al Polițiștilor-Biroul Executiv Central*, C-134/12, διάταξη της 10ης Μαΐου 2013, ECLI:EU:C:2012:288

ΔΕΕ, *Sindicato Nacional dos Profissionais de Seguros e Afins κατά Fidelidade Mundial-Companhia de Seguros SA*, C-264/12, διάταξη της 26ης Ιουνίου 2014, ECLI:EU:C:2014:2036

ΓΔΕΕ, *Ledra Advertising Ltd κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής και Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας*, T-289/13, διάταξη της 10ης Νοεμβρίου 2014, ECLI:EU:T:2014:981

ΓΔΕΕ, *Andreas Eleftheriou, Eleni Eleftheriou και Lilia Papachristofi κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής και Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας*, T-291/13, διάταξη της 10ης Νοεμβρίου 2014, ECLI:EU:T:2014:978

ΓΔΕΕ, *Christos Theophilou και Eleni Theophilou κατά Ευρωπαϊκής Επιτροπής και Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας*, T-293/13, διάταξη της 10ης Νοεμβρίου 2014, ECLI:EU:T:2014:979

ΔΕΕ, *Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag*, C-62/14, απόφαση της 16ης Ιουνίου 2015, ECLI:EU:C:2015:400

ΔΕΕ, *Ledra Advertising Ltd. κ.λπ. κατά Επιτροπής και Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας*, C-8/15, C-9/15, C-10/15, απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 2016, ECLI:EU:C:2016:701

B. Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΔΔΑ (Ευρεία Σύνθεση), *Broniowski κατά Πολωνίας*, απόφαση της 28ης Σεπτεμβρίου 2005 (αριθμ. προσφ. 31443/96)

ΕΔΔΑ, *Maggio κ.λπ. κατά Ιταλίας*, απόφαση της 31ης Μαΐου 2011 (αριθμ. προσφ. 46286/09, 52851/08, 53727/08, 54486/08 και 56001/08)

ΕΔΔΑ, *Da Conceição Mateus και Lino Jes. Santos Januário κατά Πορτογαλίας*, απόφαση

της 8ης Οκτωβρίου 2013 (αριθμ. προσφ. 62235/12 και 57725/12)

Γ. Γερμανία

BverfG, απόφαση της 6ης Ιουλίου 2010 (2 BvR 2661/06)

BverfG, απόφαση της 14ης Ιανουαρίου 2014 (2 BvR 2728-31/13, 2 BvE 13/13)

BverfG, απόφαση της 21ης Ιουνίου 2016 (2 BvR 2728-31/13, 2 BvE 13/13)

Δ. Ιταλία

Corte Costituzionale, απόφαση αριθμ. 223 της 8ης Οκτωβρίου 2012

Corte Costituzionale, απόφαση αριθμ. 264 της 19ης Νοεμβρίου 2012

Corte Costituzionale, απόφαση αριθμ. 310 της 10ης Δεκεμβρίου 2013

Ε. Κύπρος

Ανώτατο Δικαστήριο της Κύπρου, απόφαση της 7ης Ιουνίου 2013

ΣΤ. Λετονία

Satversmes tiesa, απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2009 (υπόθεση αριθμ. 2009-43-01)

Satversmes tiesa, απόφαση της 9ης Οκτωβρίου 2007 (υπόθεση αριθμ. 2007-04-03)

Ζ. Πορτογαλία

Tribunal Constitucional, απόφαση αριθμ. 353 της 5ης Ιουλίου 2012

Tribunal Constitucional, απόφαση αριθμ. 187 της 5ης Απριλίου 2013

A. Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση του 2008 είχε ως συνέπεια να εμφανιστούν νέες συνταγματικές ιστορίες: διαδικασίες συνταγματικής αναθεώρησης, θέματα εθνικής κυριαρχίας, ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων συνθέτουν τις περιστάσεις, στις οποίες τα δικαστήρια κλήθηκαν να ελέγξουν την οικονομική και κοινωνική πολιτική που διαμορφώθηκε σε απάντηση της κρίσης. Η νομολογία της κρίσης, λοιπόν, συνιστά ένα καθοριστικό πρώτο μέσο για να ανακαλύψουμε τον τρόπο με τον οποίο “αντέδρασαν” τα Συντάγματα τόσο των χωρών που επλήγησαν από την οικονομική κρίση όσο και των χωρών που κλήθηκαν να τις συνδράμουν. Από την κατάρρευση της Lehman Brothers, το 2008, μέχρι σήμερα, τα εθνικά και τα ευρωπαϊκά δικαστήρια βρέθηκαν ενώπιον τόσων δυσμενών μέτρων οικονομικής πολιτικής ώστε ήρθαν πάλι στο προσκήνιο ζητήματα φύσης και έκτασης του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα εξεταστεί η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Λετονίας, μιας από τις πρώτες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που οδηγήθηκαν στον εξωτερικό δανεισμό για να καλύψουν το δημόσιο έλλειμά τους (Β). Χωρίς μέχρι σήμερα να έχει προσφύγει στον εξωτερικό δανεισμό, η Ιταλία κλήθηκε να εφαρμόσει μια σειρά μέτρων οικονομικής πολιτικής, τα οποία στόχευαν, μεταξύ άλλων, στη μείωση της μισθολογικής δαπάνης του δημόσιου τομέα (Γ). Ίδια πολιτική ακολούθηθηκε και στην Πορτογαλία, εκεί, όμως, με τον άμεσο κίνδυνο οικονομικής κατάρρευσης και την υποχρέωση τήρησης των όρων του εξωτερικού δανεισμού (Δ). Για τους ίδιους λόγους αλλά σε διαφορετικές συνθήκες, και η Κύπρος κατέφυγε στη λήψη επαχθών μέτρων για την αποτροπή της κατάρρευσης του πιστωτικού της συστήματος, κυρίως με τη δέσμευση των τραπεζικών καταθέσεων ή τη μετατροπή τους σε μετοχές (Ε). Παράλληλα, η οικονομική κρίση απασχόλησε τη νομολογία και των ισχυρότερων χωρών της ΕΕ, οι οποίες ανέλαβαν και το μεγαλύτερο βάρος της διάσωσης των ασθενέστερων· έτσι, θα εξεταστεί η νομολογία του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου για το πρόγραμμα Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΣΤ). Τέλος, η οικονομική κρίση δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη τη νομολογία και των υπερεθνικών δικαστηρίων, του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο διάλογος που αναπτύσσεται μεταξύ των εθνικών και των υπερεθνικών ευρωπαϊκών δικαστηρίων θα καταλήξει με κάποιες συμπερασματικές παρατηρήσεις για το δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων της ανάγκης (Ζ).

B. Η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Λετονίας

Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Λετονίας (*Satversmes tiesa*), εξέτασε τη συνταγματικότητα των άρθρων 2 και 3 του νόμου για τις χορηγούμενες από το Κράτος

συντάξεις, με τον οποίο μειώθηκαν οι συνταξιοδοτικές παροχές σε ποσοστό 30% και σε ποσοστό 70% για τους συνταξιούχους, οι οποίοι αποκτούσαν εισόδημα από εργασία.¹ Το Δικαστήριο κήρυξε τις παραπάνω διατάξεις αντίθετες με το άρθρο 109 του Συντάγματος, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση, καθώς και με την αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των διοικουμένων. Το σκεπτικό του Δικαστηρίου ήταν το εξής:

Το ύψος των χορηγούμενων συντάξεων συνδέεται άρρηκτα, μεταξύ άλλων, με το μέγεθος των δημόσιων πόρων που διοχετεύονται στον κοινωνικό προϋπολογισμό. Και δεν αναγνωρίζεται μεν δικαίωμα σε σύνταξη ορισμένου ύψους, καθώς αυτό εξαρτάται από τη δημοσιονομική κατάσταση του Κράτους, ωστόσο με τη θεμελίωση και απονομή σύνταξης δημιουργείται η εύλογη προσδοκία του συνταξιούχου στην κατ' αρχήν διατήρηση του συγκεκριμένου ύψους της σύνταξής του.² Στη συνέχεια, το λετονικό Δικαστήριο αναγνώρισε ότι το Κράτος, εκτιμώντας τις δημοσιονομικές συνθήκες του, διαθέτει κατ' αρχήν ευρεία ευχέρεια κατά τη διαμόρφωση της γενικότερης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής του και ειδικότερα της πολιτικής στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης. Στον πυρήνα της σχετικής αρμοδιότητας του Κράτους ανήκει η συνεκτίμηση και αξιολόγηση πολιτικών, στις οποίες δεν μπορεί κατ' αρχήν να υπεισέρχεται η δικαστική εξουσία. Παρ' όλ' αυτά, κατά τη στάθμιση μεταξύ των δημοσιονομικών δεδομένων και της κοινωνικής ασφάλισης, το Κράτος έχει υποχρέωση να σέβεται, να προστατεύει και να εγγυάται την απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων.^{3,4}

Εξάλλου, κατά την πάγια νομολογία του,⁵ για τη συνταγματικότητα των περιορισμών στο δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης πρέπει ο σχετικός περιορισμός να προβλέπεται νομοθετικά, να δικαιολογείται από ένα θεμιτό σκοπό και να είναι σύμφωνος με την αρχή της αναλογικότητας. Τόσο ως προς την πρώτη όσο και ως προς τη δεύτερη προϋπόθεση, η κρίση του Δικαστηρίου ήταν θετική.⁶ Πράγματι, οι περιορισμένοι δημόσιοι πόροι συνιστούν, κατά το Δικαστήριο, θεμιτό σκοπό που δικαιολογεί τον περιορισμό των δημόσιων δαπανών για τη χρηματοδότηση των συνταξιοδοτικών παροχών. Μάλιστα, το Δικαστήριο προχωρεί παραπέρα και δέχεται ότι η αντίδραση του Κράτους στην ασφυκτική πίεση των περιορισμένων δημοσιονομικών μεγεθών πρέπει να

1 Συνταγματικό Δικαστήριο της Λετονίας, απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2009, στην υπόθεση αριθμ. 2009-43-01 (διαθέσιμη σε αγγλική μετάφραση στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου: <http://www.satv.tiesa.gov.lv/en/>, τελευταία επίσκεψη: 7 Φεβρουαρίου 2017).

2 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 23.

3 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 24.

4 Στο σημείο αυτό είναι αντιπροσωπευτική της στάσης του Δικαστηρίου η δήλωση του Προέδρου του, V. Anotīš, ενόψει της λήψης των αναγκαίων νομοθετικών μέτρων για τη συμμετοχή της Λετονίας στη ζώνη του ευρώ: " ... [Η συμμετοχή της Λετονίας στη ζώνη του ευρώ] δεν είναι ... συνταγματικός σκοπός. Από την άποψη του Συντάγματος, σκοπός είναι η ευημερία των πολιτών. Δεν είναι σύμφωνο με το Σύνταγμα, να βιαστούμε να ενταχθούμε στη ζώνη του ευρώ, ενώ οι Λετονοί ζουν κάτω από το επίπεδο επιβίωσης". βλ. R. Balodis, J. Pleps, *Financial Crisis and the Constitution in Latvia*, σε X. Contiades (επιμ.), *Constitutions in the Global Financial Crisis, A Comparative Analysis* (Ashgate, 2013), σ. 126-127.

5 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 26, με παραπομπή στην απόφαση του Δικαστηρίου, της 9ης Οκτωβρίου 2007, στην υπόθεση αριθμ. 2007-04-03.

6 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 26-27.

είναι όσο γίνεται πιο γρήγορη, συντονισμένη και αποφασιστική.⁷

Διαφορετική όμως υπήρξε η κρίση του κατά τον έλεγχο της αναλογικότητας του συγκεκριμένου μέτρου. Ειδικότερα, ενώ ο περιορισμός του κοινωνικού προϋπολογισμού θεωρείται μέτρο πρόσφορο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού,⁸ ωστόσο δεν κατέστη δυνατό να αποφανθεί το Δικαστήριο αν υπήρχαν και να αξιολογήσει το βαθμό στον οποίο δεν εξετάστηκαν εναλλακτικές πολιτικές εξίσου πρόσφορες για την επίτευξη του ίδιου σκοπού. Ενώ από τα στοιχεία που τέθηκαν στην κρίση του καθώς και από τους ισχυρισμούς που προβλήθηκαν τόσο από το Υπουργικό Συμβούλιο όσο και από το Κοινοβούλιο προέκυψε, ότι κατά τις διαπραγματεύσεις για την επιλογή των μέτρων περιορισμού του δημοσίου ελλείμματος συμμετείχαν και κοινωνικοί φορείς, ωστόσο δεν συντάχθηκε ούτε συνεκτιμήθηκε μια αντικειμενική και συνολική μελέτη σχετικά τόσο με τις επιπτώσεις των μέτρων που επιλέχθηκαν όσο και με την προσφορότητα τυχόν άλλων μέτρων, λιγότερο περιοριστικών των κοινωνικών δικαιωμάτων που τελικώς επλήγησαν.⁹ Ελλείψει τέτοιας μελέτης, το Δικαστήριο δεν θα μπορούσε να αποφανθεί για την αναγκαιότητα των ληφθέντων μέτρων. Στο ίδιο συμπέρασμα συνηγορεί και η, διαπιστωθείσα κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες για την ψήφιση του κρινόμενου νόμου, ταχύτητα, ασυνέχεια και ασάφεια των διατάξεών του,¹⁰ γεγονός το οποίο αποτελεί κατά το Συνταγματικό Δικαστήριο ένα τεκμήριο παραβίασης της αρχής της αναλογικότητας.¹¹ Πράγματι, όπως προκύπτει και από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ),¹² το Κράτος έχει υποχρέωση, πριν τη λήψη μέτρων με ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις, να επεξεργάζεται τις διαθέσιμες επιλογές του κατά την άσκηση πολιτικής, συντονισμένα και για εύλογο χρονικό διάστημα.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο εξέτασε τη συμφωνία των κρινόμενων περικοπών και

7 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 27.

8 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 28-29.

9 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 30.2. Στη σκ. 30.1, το Δικαστήριο είχε απορρίψει τον ισχυρισμό που προβλήθηκε, ότι έρεισμα των κρινόμενων νομοθετικών διατάξεων αποτέλεσαν οι δεσμεύσεις που ανέλαβε το τελευταίο απέναντι στους διεθνείς δανειστές της χώρας· ανατρέχοντας στη συνταγματική πρακτική που ακολουθείτο ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, το Δικαστήριο έκρινε ότι το Υπουργικό Συμβούλιο δεν είχε την εξουσία να αναλάβει έγκυρα δανειακές δεσμεύσεις χωρίς την έγκριση του Κοινοβουλίου.

10 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 31.1.2: "... το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης της Λετονίας είναι εύθραστο και κάθε απερισκεπτη (*inconsiderate*) απόφαση μπορεί μακροπρόθεσμα να προκαλέσει σοβαρές επιπτώσεις στη σταθερότητά του. Συνεπώς, το Κράτος έχει υποχρέωση να αποφασίζει την κοινωνική πολιτική διαχειριζόμενο τον κοινωνικό προϋπολογισμό με εξαιρετική περίσκεψη. Αποφάσεις βεβιασμένες (*in haste*) και χωρίς προηγούμενη μελέτη, σε συνδυασμό με την οικονομική κατάσταση της χώρας, είναι που προκάλεσαν την παρούσα δυσχέρεια του κοινωνικού προϋπολογισμού". Οι R. Balodis και J. Pleps, ό.π., σ. 122-123, παρατηρούν, ότι η αρχή του κοινωνικά υπεύθυνου κράτους (*socially responsible state*), που έχει ως περιεχόμενο την εξασφάλιση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, συνέβαλε καθοριστικά στη διαπίστωση της αντισυνταγματικότητας πρόχειρων και βεβιασμένων νομοθετικών μέτρων κατά την περίοδο της χρηματοοικονομικής κρίσης· βλ. και παραπάνω, υποσ. 4.

11 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 30.2.2, με αναφορά στη θεωρία, D. Harris, D. O' Boyle, C. Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights* (Oxford University Press, 2009), σ. 676.

12 ΕΔΔΑ (Ευρεία Σύνθεση), *Broniowski κατά Πολωνίας*, απόφαση της 28ης Σεπτεμβρίου 2005 (αριθμ. προσφ. 31443/96).

με την αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των διοικουμένων.¹³ Περιεχόμενο της αρχής, κατά την πάγια νομολογία του, είναι η υποχρέωση του νομοθέτη, κατά τη θέσπιση περιοριστικών των κοινωνικών δικαιωμάτων μέτρων, να συνεκτιμά τη νόμιμη προσδοκία που έχει δημιουργηθεί στους διοικουμένους ως προς τη διατήρηση του ισχύοντος νομοθετικού καθεστώτος.¹⁴ Η υποχρέωση αυτή του Κράτους παρέχει τη δυνατότητα στους διοικουμένους να προγραμματίζουν το μέλλον και να αποφασίζουν τις ενέργειές τους σε σχέση με την απόλαυση των δικαιωμάτων τους. Ταυτόχρονα, όμως, η αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης δεν απαγορεύει στο νομοθέτη να μεταβάλλει, ανάλογα με τις σχετικές εκτιμήσεις του, το νομοθετικό καθεστώς, προεχόντως όταν καλείται να διαχειριστεί τους περιορισμένους δημόσιους πόρους του, ωστόσο πρέπει να επιδιώκεται μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ της προσδοκίας των διοικουμένων και του σκοπού που επιδιώκει η νομοθετική μεταβολή. Στην προκειμένη περίπτωση, λοιπόν, η απουσία ενός εύλογου χρονικού διαστήματος ως μεταβατικής περιόδου μεταξύ της θέσπισης των περικοπών και της έναρξης εφαρμογής τους, καθώς και η έλλειψη πρόβλεψης για δικαίωμα αποζημίωσης των προσώπων που επλήγησαν από τα συγκεκριμένα μέτρα, τα καθιστά αντίθετα στη συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης.¹⁵

Τέλος, το Δικαστήριο, σταθμίζοντας μεταξύ της ανάγκης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που περιορίστηκαν με τις κριθείσες ως αντισυνταγματικές διατάξεις και της διασφάλισης της σταθερότητας του κρατικού προϋπολογισμού, εφάρμοσε τη διάταξη του άρθρου 31 § 11 του νόμου για το Συνταγματικό Δικαστήριο και περιόρισε την επέλευση των συνεπειών της απόφασής του σε χρόνο μεταγενέστερο από τη θέση σε ισχύ των κριθέντων νομοθετικών διατάξεων.¹⁶

Γ. Η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ιταλίας

Το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο (*Corte Costituzionale*), με την απόφασή του 264/2012,¹⁷ εξέτασε τη συμφωνία με το Σύνταγμα του νόμου 296/2006, με τον οποίο καθορίστηκε ο τρόπος συνυπολογισμού των συνταξιοδοτικών εισφορών που καταβλήθηκαν από Ιταλούς υπηκόους και τους εργοδότες τους στην Ελβετία, στις συνολικές συνταξιοδοτικές παροχές που δικαιούνταν μετά την εγκατάστασή τους στην Ιταλία. Η απόφαση του Δικαστηρίου εκδόθηκε μετά την προσφυγή στο ΕΔΔΑ¹⁸ πέντε Ιταλών συ-

13 Όπως επισημαίνουν οι R. Balodis και J. Pleps, ό.π., σ. 125, η αρχή της ασφάλειας δικαίου και ειδικότερα η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των διοικουμένων, ενώ συνιστούσαν το συχνότερο έρεισμα και στην παλαιότερη νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου, εντούτοις αναδείχθηκαν ως προς τη θεμελιώδη σημασία τους, κατ' εξοχήν, κατά τη διάρκεια της χρηματοοικονομικής κρίσης, γίνεται δε συχνότερη επίκλησή τους ακόμη και από την αρχή της αναλογικότητας.

14 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 32.

15 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 32.

16 Ό.π. (υποσ. 1), σκ. 34-35.

17 Συνταγματικό Δικαστήριο της Ιταλίας, απόφαση της 19ης Νοεμβρίου 2012 (διαθέσιμη σε αγγλική μετάφραση στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου: <http://www.cortecostituzionale.it/>, τελευταία επίσκεψη: 7 Φεβρουαρίου 2017).

18 ΕΔΔΑ, *Maggio κ.λπ. κατά Ιταλίας*, απόφαση της 31ης Μαΐου 2011 (αριθμ. προσφ. 46286/09, 52851/08,

νταξιούχων, οι οποίοι είχαν εργαστεί στο παρελθόν στην Ελβετία, οι δε συνταξιοδοτικές εισφορές που κατέβαλαν συνυπολογίστηκαν στις, μειωμένες σε ποσοστό μέχρι και 25%, συνολικές συνταξιοδοτικές παροχές τους από τον Εθνικό Οργανισμό Κοινωνικής Ασφάλισης.¹⁹

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου είχε δεχτεί, ότι ο, εκδοθείς κατά τη διάρκεια της εκκρεμοδικίας ενώπιον των ιταλικών δικαστηρίων, νόμος 296/2006, ο οποίος είχε ως συνέπεια το δυσμενέστερο αναδρομικό υπολογισμό των συνταξιοδοτικών παροχών, ερχόταν σε σύγκρουση με το άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (ΕΣΔΑ). Κι αυτό, γιατί ο εθνικός νομοθέτης έχει, κατ' αρχήν, την ελευθερία να θέτει κανόνες δικαίου, ακόμη και με αναδρομική ισχύ, εντούτοις τόσο η αρχή του Κράτους δικαίου όσο και το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη αποκλείουν την, κατά τη διάρκεια της εκκρεμοδικίας, νομοθετική επέμβαση με σκοπό τη διαφοροποίηση του περιεχομένου μιας δικαστικής απόφασης σε συγκεκριμένη διαφορά.²⁰

Παρά την απόφαση του ΕΔΔΑ, το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο επέμεινε στη συνταγματικότητα του νόμου 296/2006. Ειδικότερα, έκρινε ότι οι προσφεύγοντες δεν είχαν θεμελιώσει εύλογη προσδοκία ως προς τη διατήρηση του ύψους των παροχών τους με τον, εφαρμοζόμενο πριν τη θέση σε ισχύ του επίδικου νόμου, ευνοϊκό τρόπο υπολογισμού.²¹ Εξάλλου, ο νόμος αυτός, με την αυθεντική ερμηνεία των σχετικών διατάξεων των διμερών συμβάσεων μεταξύ της Ιταλίας και της Ελβετίας, σεβόταν, κατά το Δικαστήριο, στην προκειμένη περίπτωση, τις αρχές της ισότητας και της αλληλεγγύης και εξασφάλιζε ισορροπία μεταξύ των περιορισμένων δημόσιων πόρων και του ύψους των καταβαλλόμενων παροχών όπως επιβάλλεται από το άρθρο 81 § 4 του ιταλικού Συντάγματος.²² Το Δικαστήριο, μάλιστα, υπενθύμισε, ότι "... σε αντίθεση με το [ΕΔΔΑ] αυτό το Δικαστήριο είναι επιφορτισμένο να ερμηνεύει συστηματικά και όχι μεμονωμένα τις αρχές που προσβάλλονται με νομοθετικές πράξεις και, συνεπώς, υποχρεωμένο να πραγματοποιεί τη διαδικασία της στάθμισης είναι αυτό το Δικαστήριο και μόνο ...".²³

Με την απόφαση 223/2012,²⁴ κατόπιν προδικαστικών ερωτημάτων που του υπο-

53727/08, 54486/08 και 56001/08).

19 Σχετικώς είχε προηγηθεί απόφαση του ιταλικού Ανώτατου Δικαστηρίου (*Corte Suprema di Cassazione*), με την οποία απορρίφθηκε το αίτημα για εκ νέου υπολογισμό των συνταξιοδοτικών παροχών που έπρεπε να καταβληθούν. Από το Ανώτατο Δικαστήριο εφαρμόστηκε και ο, εκδοθείς κατά τη διάρκεια της εκκρεμοδικίας, νόμος 296/2006, με τον οποίο αποδόθηκε η αυθεντική ερμηνεία των σχετικών διατάξεων των διμερών συμβάσεων που είχαν συναφθεί μεταξύ της Ιταλίας και της Ελβετίας και καθοριζόταν ο ορθός τρόπος συνυπολογισμού στις συνολικές συνταξιοδοτικές παροχές, των εισφορών που είχαν καταβληθεί όσο οι δικαιούχοι τους εργάζονταν στην Ελβετία.

20 ΕΔΔΑ, ό.π. (υποσ. 18), σκ. 43-50.

21 Ό.π. (υποσ. 17), 3.1.2.

22 Ό.π. (υποσ. 17), σκ. 5.3.

23 Ό.π. (υποσ. 17), σκ. 5.4.

24 Συνταγματικό Δικαστήριο της Ιταλίας, απόφαση της 8ης Οκτωβρίου 2012 [διαθέσιμη σε αγγλική μετάφραση στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου: ό.π. (υποσ. 17), τελευταία επίσκεψη: 7 Φεβρουαρίου 2017).

βλήθηκαν, το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε αντισυνταγματική τόσο την αναστολή της μισθολογικής ωρίμανσης όσο και την περικοπή του επιδόματος ειδικών συνθηκών των δικαστικών λειτουργών. Συγκεκριμένα, εξέτασε τη συμφωνία με το Σύνταγμα διατάξεων του νόμου 78/2010 με τις οποίες τροποποιήθηκε το καθεστώς περιοδικής αναπροσαρμογής των μισθών των δικαστικών λειτουργών ανά τριετία, στη βάση της αντίστοιχης αναπροσαρμογής των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, σύμφωνα με ένα ποσοστό το οποίο υπολογιζόταν εκάστοτε από την Ιταλική Στατιστική Αρχή.²⁵ Περαιτέρω ο ίδιος νόμος όριζε, ότι για την περίοδο 2011-2013 δεν θα αναπροσαρμόζονταν οι μισθοί των δικαστικών λειτουργών, ενώ η περίοδος αυτή θα εκτεινόταν κατ' αποτέλεσμα μέχρι και το έτος 2015.

Κατ' αρχάς, το Δικαστήριο επανέλαβε την πάγια νομολογία του, σύμφωνα με την οποία η ανεξαρτησία των δικαστικών λειτουργών δεν εξασφαλίζεται μόνο μέσω κανόνων που καθορίζουν την κατάσταση, την προαγωγή και γενικά την εξέλιξή τους, αλλά και με τους κανόνες που διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερο καθεστώς μισθολογικής μεταχείρισης.²⁶ Σ' αυτό το καθεστώς εντάσσονται ως οργανικό του στοιχείο και οι προϋποθέσεις περιοδικής μισθολογικής αναπροσαρμογής, η δε δυσμενής τροποποίησή τους περιορίζεται από τις οικείες συνταγματικές διατάξεις όπως ερμηνεύονται πάγια από τη νομολογία του Δικαστηρίου. Επίσης υπενθύμισε, ότι η περικοπή των μισθών των δικαστικών λειτουργών που είχε επιβληθεί νομοθετικώς κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης του έτους 1992 κρίθηκε τότε σύμφωνη με το Σύνταγμα καθώς θεωρήθηκε ότι συνιστούσε εξαιρετικό και προσωρινό μέτρο, το οποίο δεν ήταν αυθαίρετο ενώ ήταν αναλογικό με τον επιδιωκόμενο σκοπό.²⁷ Στην κρινόμενη περίπτωση, όμως, θεώρησε την αναστολή της μισθολογικής αναπροσαρμογής αντισυνταγματική, καθώς, υπερβαίνουσα την τριετία, δεν παρίστατο ως προσωρινό μέτρο αντιμετώπισης των δυσμενών δημοσιονομικών μεγεθών,²⁸ ενώ περαιτέρω παραβίαζε και την αρχή της ισότητας, που κατοχυρώνεται από το άρθρο 3 του Ιταλικού Συντάγματος, εκτείνοντας το ίδιο μέτρο για περίοδο μεγαλύτερη απ' ό,τι στην περίπτωση των δημοσίων υπαλλήλων.²⁹

Περαιτέρω, το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε αντισυνταγματική και την περικοπή σε ποσοστό 15, 25 και 32% του επιδόματος ειδικών συνθηκών που έλαβαν για τα έτη 2011, 2012 και 2013, αντίστοιχα, οι δικαστικοί λειτουργοί. Το σκεπτικό του Δικαστηρίου ήταν το εξής: Το επίμαχο επίδομα των δικαστικών λειτουργών έχει χαρακτήρα αποζημίωσης για τις δαπάνες στις οποίες υποβάλλονται, κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους· ταυτόχρονα, όμως, θεωρείται κατά την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου και ως τμήμα του μισθού τους, το οποίο, αποσκοπώντας στην ανεξαρτησία τους, προστατεύεται εξίσου από τις διατάξεις του Συντάγματος.³⁰ Εξάλλου, η επίμαχη περικοπή δεν συνιστά μια απλή μείωση του μισθού αλλά επιβολή μέτρου φορολογικού χαρακτήρα, καθώς πληροί τις σχετικές προϋποθέσεις που αναγνωρίζει η νομολογία του

25 Ό.π. (υποσ. 24), σκ. 11.1-11.3.

26 Ό.π. (υποσ. 24), σκ. 11.4.

27 Ό.π. (υποσ. 24), σκ. 11.5.

28 Ό.π. (υποσ. 24), σκ. 11.7.

29 Ό.π. (υποσ. 24), σκ. 11.8.

30 Ό.π. (υποσ. 24), σκ. 12.1.

Δικαστηρίου, δηλαδή επιβάλλεται νομοθετικά στο εισόδημα των δικαστικών λειτουργιών με συνέπεια τον περιορισμό της περιουσίας τους και αποσκοπεί στην ενίσχυση των δημόσιων οικονομικών.³¹ Για να είναι σύμφωνο με το Σύνταγμα, ένα φορολογικό μέτρο πρέπει, μεταξύ άλλων, να προσπορίζει στα δημόσια έσοδα ένα σαφώς προσδιορισμένο οικονομικό μέγεθος, με το οποίο επιδιώκεται να χρηματοδοτηθεί μια συγκεκριμένη δημόσια δαπάνη.³² Το Δικαστήριο δέχτηκε, λοιπόν, ότι το συγκεκριμένο μέτρο ικανοποιεί τους όρους του μέχρι τώρα ελέγχου της συνταγματικότητάς του. Ωστόσο, παραβιάζει την αρχή της ισότητας καθώς υποβάλλει σε φορολογία, σύμφωνα με όσα ήδη έγιναν δεκτά, ένα τμήμα του εισοδήματος των δικαστικών λειτουργιών, το οποίο έχει ήδη υποβληθεί σε φορολογία, ενώ επιβάλλει το βάρος της διπλής φορολόγησης μόνο σ' αυτή την κατηγορία δημοσίων λειτουργιών, αφήνοντας άθικτο το αντίστοιχο εισόδημα των δημοσίων υπαλλήλων.³³ Έτσι, το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε αντισυνταγματικό και το δεύτερο νομοθετικό μέτρο μείωσης του εισοδήματος των δικαστικών λειτουργιών, που υποβλήθηκε στην κρίση του.

Αντίθετα, με την 310/2013 απόφασή του,³⁴ το Δικαστήριο, κατόπιν προδικαστικού ερωτήματος, έκρινε σύμφωνες με το Σύνταγμα τις ρυθμίσεις του προεκτεθέντος νόμου 78/2010, με τις οποίες ανεστάλη η μισθολογική ωρίμανση των μισθών καθώς και η καταβολή ορισμένων επιδομάτων των καθηγητών των Πανεπιστημίων. Στην προκειμένη περίπτωση, το Δικαστήριο έκρινε ότι με τις σχετικές ρυθμίσεις δεν επιδιώκετο η έμμεση φορολογία των μισθών των πανεπιστημιακών καθηγητών (άρθρα 3 και 53 του ιταλικού Συντάγματος), αλλά αντίθετα επιβάλλετο μια εύλογη θυσία με σκοπό την αποκατάσταση των περιορισμένων δημοσίων πόρων, ενόψει, μάλιστα, των δυσμενών δημοσιονομικών συνθηκών.³⁵ Εξάλλου, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι το ιταλικό Σύνταγμα δεν επιβάλλει στον κοινό νομοθέτη την υποχρέωση ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχείρισης των πανεπιστημιακών καθηγητών στη βάση της τυχόν λειτουργικής ανεξαρτησίας τους,³⁶ η οποία, όπως εκτέθηκε, αποτέλεσε κύριο νομικό έρεισμα για την κήρυξη της αντισυνταγματικότητας των περικοπών των μισθών των δικαστικών λειτουργιών.³⁷ Είναι ενδιαφέρον, ότι στο δικανικό συλλογισμό εμφιλοχώρησε και το άρθρο 81 του ιταλικού Συντάγματος, όπως αναθεωρήθηκε το έτος 2012³⁸, το οποίο κατέστησε κανόνα συνταγματικής ισχύος τη ρήτρα δημοσιονομικού ελλείμματος, ενώ μνημονεύτηκε και η Οδηγία 2011/85/ΕΕ του Συμβουλίου, της 8ης Νοεμβρίου 2011, σχετικά με τα δημοσιο-

31 Ό.π. (υποσ. 24), σκ. 12.3.

32 Ό.π. (υποσ. 30).

33 Ό.π. (υποσ. 24), σκ. 12.4.

34 Συνταγματικό Δικαστήριο της Ιταλίας, απόφαση της 10ης Δεκεμβρίου 2013 [διαθέσιμη στην ιταλική γλώσσα στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου, ό.π. (υποσ. 17), τελευταία επίσκεψη: 7 Φεβρουαρίου 2017].

35 Ό.π. (υποσ. 34), σκ.

36 Ό.π. (υποσ. 34), σκ. 13.1.

37 Ό.π. (υποσ. 34), σκ. 11.4.

38 Το άρθρο 81 του ιταλικού Συντάγματος, το οποίο, όμως, δεν καταλάμβανε κατά χρόνο τη συγκεκριμένη διαφορά, ορίζει, μεταξύ άλλων, ότι: "Το Κράτος υποχρεούται να διασφαλίζει την ισορροπία μεταξύ των δημοσίων εσόδων και των δημοσίων δαπανών ... Δεν επιτρέπεται η προσφυγή σε δανεισμό εκτός αν ... αυτό αποφασιστεί, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, από τα νομοθετικά Σώματα με απόλυτη πλειοψηφία των μελών τους. Κάθε νόμος, ο οποίος περιλαμβάνει νέες ή αυξάνει τις υφιστάμενες δαπάνες, πρέπει να διασφαλίζει ότι αυτές δεν υπερβαίνουν τα δημόσια έσοδα ...".

νομικά πλαίσια των κρατών μελών της ΕΕ, με την οποία επιβάλλετο ο σχεδιασμός ενός μεσοπρόθεσμου δημοσιονομικού πλαισίου και η τήρησή του από τους ετήσιους προϋπολογισμούς των κρατών μελών.

Δ. Η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πορτογαλίας

Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας (*Tribunal Constitucional*) εξέτασε, κατόπιν προσφυγής που άσκησαν μέλη του Κοινοβουλίου,³⁹ τη συνταγματικότητα διατάξεων του νόμου 64-B/2011 για τον κρατικό προϋπολογισμό του έτους 2012, με τις οποίες ανεστάλη η καταβολή στους υπαλλήλους του Δημοσίου και στους συνταξιούχους του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα ή μειώθηκε το ύψος των επιδομάτων Χριστουγέννων και διακοπών (13ου και 14ου μισθολογικού και συνταξιοδοτικού μήνα αντίστοιχα).⁴⁰

Τα παραπάνω μέτρα ελήφθησαν στο πλαίσιο του Προγράμματος Οικονομικής και Δημοσιονομικής Συνδρομής της πορτογαλικής οικονομίας από το ΔΝΤ, το οποίο περιελάμβανε ένα Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής κι ένα Τεχνικό Μνημόνιο Συνεννόησης. Παράλληλα, η πορτογαλική κυβέρνηση είχε συνάψει με τα κράτη μέλη της ζώνης του ευρώ ένα Μνημόνιο Συνεννόησης για τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής. Η κατάργηση και η περικοπή των επίδικων επιδομάτων ήταν το επιστέγασμα μιας μείωσης των μισθών και των συντάξεων, η οποία επιβλήθηκε το έτος 2011, διατηρήθηκε σε ισχύ το έτος 2012 και ανήλθε συνολικά σε ποσοστό 14,3%. Εξάλλου, στο νόμο για τον κρατικό προϋπολογισμό του έτους 2012 δεν περιέχονταν άλλα μέτρα για τον περιορισμό του δημοσίου ελλείμματος, πέρα από ορισμένες μεταβολές στον τρόπο υπολογισμού του φορολογητέου εισοδήματος των φυσικών προσώπων και την αύξηση, σε ποσοστό 2,5%, της φορολογίας των φυσικών προσώπων που ανήκαν στην υψηλότερη φορολογική κλίμακα. Έτσι, όπως δέχτηκε το Δικαστήριο, ο νομοθέτης επέλεξε να επιδιώξει τη μείωση του δημοσίου ελλείμματος, κυρίως, μέσω της αναστολής χορήγησης και της μείωσης των επίδικων επιδομάτων που χορηγούνταν από το Δημόσιο ή από οργανισμούς κοινωνικής ασφάλισης.

Το Δικαστήριο επεσήμανε, ότι η αρχή της ισότητας, με την ειδικότερη μορφή της δίκαιης κατανομής μεταξύ των πολιτών των δημοσίων βαρών, πρέπει να συνεκτιμάται από το νομοθέτη κατά τη λήψη μέτρων, τα οποία αποσκοπούν στη μείωση του δημοσίου ελλείμματος και στην αποκατάσταση της φερεγγυότητας του Κράτους.⁴¹ “Το Σύ-

39 Για μια συνοπτική περιγραφή του πορτογαλικού συστήματος δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, βλ. A. M. Guerra Martins, Constitutional Judge, Social Rights and Public Debt Crisis, *The Portuguese Constitutional Case Law*, 22 MJ 5 (2015), σ. 679-680.

40 Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας, απόφαση αριθμ. 353 της 5ης Ιουλίου 2012 (διαθέσιμη σε εκτενή περίληψη στην αγγλική γλώσσα στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου: www.tribunalconstitucional.pt/tc/en/home.html, τελευταία επίσκεψη: 11 Φεβρουαρίου 2017). Η περιληπτική απόδοση της απόφασης δεν υποδιαιρείται σε παραγράφους.

41 Για την έκταση της συνταγματικής προστασίας και τη νομική δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιω-

νταγμα”, αναφέρει, “διέπεται από κανονιστική αυτονομία, η οποία απαγορεύει, οικονομικά και δημοσιονομικά μέτρα να επιβάλλονται απεριόριστα απέναντι σε [συνταγματικές] αρχές, όπως η αρχή της ισότητας”. Καθώς η βιωσιμότητα του δημοσίου ελλείμματος αποτελεί σκοπό δημοσίου συμφέροντος, το Κράτος έχει υποχρέωση να απαιτεί από όλους τους πολίτες να συνεισφέρουν ενόψει της λήψης μέτρων που κατατείνουν σ’ αυτό το σκοπό. Κατά τον έλεγχο της αναλογικότητάς τους, τα επίδικα μέτρα διακρίνονται κυρίως για την αποτελεσματικότητά τους, καθώς εξασφαλίζουν την άμεση εξοικονόμηση ποσοτικώς προσδιορισμένων οικονομικών μεγεθών. Περαιτέρω, όμως, πρέπει να ελέγχεται και αν δικαιολογείται από αντικειμενικούς λόγους η διαφορετική “έκταση της θυσίας”, την οποία υφίστανται τα πρόσωπα που πλήττονται από τα συγκεκριμένα μέτρα απέναντι στα πρόσωπα που δεν πλήττονται από αυτά.

Το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε, λοιπόν, ότι η αναστολή χορήγησης και η μείωση του ύψους των επιδομάτων Χριστουγέννων και διακοπών παραβιάζει την αρχή της ισότητας, με την ειδικότερη μορφή της αναλογικής ισότητας. Ταυτόχρονα, όμως, περιόρισε τη χρονική ισχύ της απόφασής του για το μέλλον, εφαρμόζοντας τη διάταξη του άρθρου 282 § 4 του Συντάγματος,⁴² και επέτρεψε έτσι την απρόσκοπτη εφαρμογή του προϋπολογισμού, όπως είχε ψηφιστεί από το πορτογαλικό Κοινοβούλιο. Με αυτό τον τρόπο, προοικονόμησε ενδεχομένως ότι η τυχόν, κατά παράβαση των συνταγματικών διατάξεων, επίρριψη των δημοσίων βαρών στις ίδιες κατηγορίες προσώπων στο μέλλον, θα οδηγήσει αναγκαιώς στην εξ υπαρχής, πλέον, κήρυξη της αντισυνταγματικότητάς της.

Πράγματι, με την 187/2013 απόφασή του,⁴³ το Συνταγματικό Δικαστήριο κήρυξε αντισυνταγματική τόσο την αναστολή χορήγησης του επιδόματος διακοπών στους δημοσίους υπαλλήλους όσο και τη μείωση του αντίστοιχου επιδόματος των συνταξιούχων του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της αναστολής χορήγησης του επιδόματος διακοπών στους δημοσίους υπαλλήλους, το Δικαστήριο επανέλαβε ότι, παρά τη συνδρομή εξαιρετικών δημοσιονομικών συνθηκών και την αυξημένη εισπραξιμότητα του επίδικου μέτρου, η συνταγματική αρχή της ισότητας δεν ανέχεται τη διακριτική μεταχείριση σε βάρος των προσώπων που μισθοδοτούνται από το πορτογαλικό Δημόσιο. Οι αρχές της αναλογικής ισότητας και της δίκαιης κατανομής μεταξύ των πολιτών των δημοσίων βαρών επιβάλλουν την αναλογική επιβάρυνση,

μάτων σύμφωνα με το πορτογαλικό Σύνταγμα, βλ. A. M. Guerra Martins, ό.π., σ. 689-692.

42 Το άρθρο 282 § 4 του πορτογαλικού Συντάγματος ορίζει ότι: “Όταν επιβάλλεται για λόγους ασφάλειας του δικαίου, επιείκειας ή εξαιρετικά σημαντικού δημοσίου συμφέροντος, εφόσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις τους, το Συνταγματικό Δικαστήριο μπορεί να περιορίσει την έκταση των συνεπειών της αντισυνταγματικότητας ή της παρανομίας έναντι των συνεπειών που προβλέπουν οι παράγραφοι 1 και 2”, οι οποίες ορίζουν ότι η κήρυξη της αντισυνταγματικότητας ανατρέχει στο χρόνο θέσης σε ισχύ του, κριθέντος αντισυνταγματικού, νόμου και αναβιώνει ο νόμος, τον οποίο τυχόν κατάργησε (§ 1), εκτός αν ο νόμος κρίθηκε αντισυνταγματικός λόγω αντίθεσής του σε μεταγενέστερο συνταγματικό κανόνα, οπότε η αντισυνταγματικότητα ανατρέχει στο χρόνο θέσης σε ισχύ του τελευταίου (§ 2).

43 Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας, απόφαση αριθμ. 187 της 5ης Απριλίου 2013 [διαθέσιμη σε εκτενή περίληψη στην αγγλική γλώσσα στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου: ό.π. (υποσ. 40), τελευταία επίσκεψη: 11 Φεβρουαρίου 2017]. Η περιληπτική απόδοση της απόφασης δεν υποδιαιρείται σε παραγράφους.

εκτός από τους δημόσιους υπαλλήλους, και των προσώπων που απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα.

Παρόμοιο είναι το σκεπτικό του Δικαστηρίου και σχετικώς με την αντισυνταγματικότητα της αναστολής χορήγησης του επιδόματος διακοπών σε ορισμένες κατηγορίες συνταξιούχων. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση, προστίθεται στο δικανικό συλλογισμό και η παραβίαση της αρχής της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των συνταξιούχων στη διατήρηση του νομοθετικού καθεστώτος, βάσει του οποίου θεμελιώθηκε το συνταξιοδοτικό τους δικαίωμα και διαμορφώθηκε το ύψος του· η αυξημένη, μάλιστα, προστασία στην προκειμένη περίπτωση επιβάλλεται, κατά το Δικαστήριο, από το γεγονός, ότι οι συνταξιούχοι, δικαιούχοι ενός ήδη γεννημένου δικαιώματος σε σύνταξη, προϊόν ενός ολόκληρου εργασιακού βίου, στερούνται πλέον των απαραίτητων μέσων προστασίας των δικαιωμάτων τους, ενώ, δυσχερέστερα έναντι των εργαζομένων, θα μπορούσαν να αναπροσαρμόσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους στις μειωμένες συντάξεις τους. Έτσι, το Συνταγματικό Δικαστήριο, συνεπές στην προηγούμενη απόφασή του, 353/2012, κήρυξε αντισυνταγματικές αναδρομικώς, από τότε που ίσχυσαν, τις διατάξεις του νόμου για τον κρατικό προϋπολογισμό του έτους 2013.⁴⁴

Στη συνέχεια, ετέθη και στην κρίση του ΕΔΔΑ η υπόθεση της μείωσης του ύψους των επιδομάτων Χριστουγέννων και διακοπών για τους συνταξιούχους, κατόπιν προσφυγής που άσκησαν οι Antonio Aug. Da Conceição Mateus και Lino Jes. Santos Januário, Πορτογάλοι υπήκοοι, οι οποίοι ελάμβαναν κοινωνικές παροχές που δεν υπερέβαιναν μηνιαίως τα 1.100 ευρώ από το συνταξιοδοτικό σύστημα του δημόσιου τομέα της Πορτογαλίας.⁴⁵

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου υπενθύμισε, ότι το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (ΠΠΠ) της ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνει δικαίωμα σε σύνταξη ορισμένου ύψους.⁴⁶ Ωστόσο, η μείωση ή η διακοπή της σύνταξης που χορηγείται βάσει νομοθετικής διάταξης πρέπει να είναι δικαιολογημένη, δηλαδή να επιδιώκει ένα θεμιτό σκοπό δημοσίου συμφέροντος. Το Κράτος διαθέτει ευρεία διακριτική ευχέρεια κατά τη λήψη μέτρων που ανάγονται στην άσκηση γενικότερης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής· η ήδη ευρεία διακριτική του ευχέρεια καθίσταται μάλιστα ακόμη ευρύτερη, όταν καλείται να αξιολογήσει την κατανομή των περιορισμένων δημόσιων πόρων του.⁴⁷ Ωστόσο, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι η διακριτική ευχέρεια του Κράτους είναι απεριόριστη. Πράγματι, το Δικαστήριο εξετάζει αν, συνεπεία της επέμβασης του Κράτους στο

44 Με τον ίδιο νόμο επήλθαν μειώσεις στα χορηγούμενα επιδόματα ανεργίας και ασθένειας, οι οποίες επίσης κρίθηκαν αντισυνταγματικές με την ίδια απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου· αντίθετα, σύμφωνοι με το Σύνταγμα θεωρήθηκαν οι, διατηρηθέντες για τρίτο συνεχή χρόνο, μειωμένοι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων και ο περιορισμός της αποζημίωσης για απασχόληση εκτός του ωραρίου εργασίας, η επιβολή ειδικής εισφοράς αλληλεγγύης στις καταβαλλόμενες συντάξεις και, τέλος, οι τροποποιήσεις του Κώδικα Φορολογίας Εισοδήματος.

45 ΕΔΔΑ, *Da Conceição Mateus και Lino Jes. Santos Januário κατά Πορτογαλίας*, απόφαση της 8ης Οκτωβρίου 2013 (αριθμ. προσφ. 62235/12 και 57725/12).

46 ΕΔΔΑ, ό.π. (υποσ. 45), σκ. 18.

47 ΕΔΔΑ, ό.π. (υποσ. 45), σκ. 22.

περιουσιακό δικαίωμα, ο θιγόμενος υφίσταται υπερβολική και δυσανάλογη επιβάρυνση.⁴⁸ Σε κάθε περίπτωση, ελέγχεται αν η κρατική επέμβαση επιφέρει απομείωση της ουσίας του περιουσιακού δικαιώματος: όταν επέρχεται πλήρης στέρηση του δικαιώματος συντρέχει κατ' αρχήν παραβίαση του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, σε αντίθεση με μια εύλογη και αναλογική μείωσή του.⁴⁹

Στην προκειμένη περίπτωση, το ΕΔΔΑ αναγνώρισε ότι τα κρινόμενα μέτρα ελήφθησαν στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κοινωνικού και οικονομικού προγράμματος της πορτογαλικής κυβέρνησης, το οποίο σχεδιάστηκε από κοινού με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το ΔΝΤ, με σκοπό την εξασφάλιση της βραχυπρόθεσμης ρευστότητας της πορτογαλικής οικονομίας καθώς και τη μεσοπρόθεσμη εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών. Έτσι, το Δικαστήριο δεχόμενο ότι "[ο]ι εθνικές κυβερνήσεις ... διατηρούν άμεση γνώση σχετικά με την κοινωνία και της ανάγκες της [και] είναι κατ' αρχήν σε καλύτερη θέση από το διεθνή δικαστή να εκτιμήσουν τι είναι προς το δημόσιο συμφέρον από κοινωνικής ή οικονομικής πλευράς"⁵⁰ και υιοθετώντας την κρίση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πορτογαλίας, ότι το μέτρο της περικοπής των επιδομάτων ήταν "εξαιρετικά σημαντικού δημοσίου συμφέροντος", κατέληξε στη διαπίστωση ότι η επέμβαση στο περιουσιακό δικαίωμα των προσφευγόντων δεν στερείτο προδήλως εύλογης αιτίας.⁵¹ Τέλος, το ΕΔΔΑ εξέτασε αν κατά την κρατική επέμβαση τηρήθηκε η δίκαιη ισορροπία μεταξύ του περιουσιακού δικαιώματος και των αναγκών του γενικού δημοσίου συμφέροντος. Λαμβάνοντας υπόψη, τόσο τη διατήρηση αμετάβλητου του ύψους της χορηγούμενης βασικής σύνταξης όσο και τον προσωρινό χαρακτήρα του μέτρου, το οποίο, όπως δέχτηκε και το πορτογαλικό Δικαστήριο, επρόκειτο να ισχύσει για περίοδο τριών ετών (2012-2014), έκρινε ότι οι προσφεύγοντες δεν υπέστησαν υπερβολικό και δυσανάλογο βάρος έναντι του δημόσιου σκοπού, τον οποίο εξυπηρετούσαν οι περικοπές των επιδομάτων τους.⁵²

Παρόμοια τύχη επεφύλασσε και το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), το οποίο, με διάταξη του της 26ης Ιουνίου 2014,⁵³ θεώρησε εαυτό προδήλως αναρμόδιο για την εξέταση προδικαστικού ερωτήματος το οποίο υπέβαλε πορτογαλικό Δικαστήριο εργατικών διαφορών. Αντικείμενο της δίκης ενώπιον του πορτογαλικού Δικαστηρίου ήταν η αναστολή χορήγησης και η περικοπή των επιδομάτων Χριστουγέννων και διακοπών, στις οποίες προέβη, σε εκτέλεση του νόμου 64-B/2011 για τον κρατικό προϋπολογισμό του έτους 2012, η Fidelidade Mundial, ανώνυμη ασφαλιστική εταιρία που χρηματοδοτείτο από το πορτογαλικό Δημόσιο. Με το προδικαστικό ερώτημα ετίθετο το ζήτημα της συμφωνίας με το Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔ) των διατάξεων του νόμου 64-B/2011.

48 ΕΔΔΑ, ό.π. (υποσ. 45), σκ. 23.

49 ΕΔΔΑ, ό.π. (υποσ. 45), σκ. 24.

50 ΕΔΔΑ, ό.π. (υποσ. 45), σκ. 22.

51 ΕΔΔΑ, ό.π. (υποσ. 45), σκ. 28.

52 ΕΔΔΑ, ό.π. (υποσ. 45), σκ. 29.

53 ΔΕΕ, *Sindicato Nacional dos Profissionais de Seguros e Afins*, C-264/12, διάταξη της 26ης Ιουνίου 2014, ECLI:EU:C:2014:2036.

Το ΔΕΕ επανέλαβε, ότι, κατά τη νομολογία του, επιλαμβανόμενο προδικαστικού ερωτήματος δικαστηρίου κράτους μέλους της ΕΕ, το Δικαστήριο μπορεί να ερμηνεύσει το ενωσιακό δίκαιο, όταν εφαρμόζεται μέσα στα όρια των αρμοδιοτήτων της Ένωσης.⁵⁴ Αντίθετα, όταν στο προδικαστικό ερώτημα που τίθεται δεν διαλαμβάνονται στοιχεία που αποδεικνύουν ότι με την κρινόμενη εθνική νομοθεσία αποσκοπείται η εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, όπως συνέβαινε στην προκειμένη περίπτωση, το Δικαστήριο είναι αναρμόδιο να απαντήσει στο τεθέν ερώτημα.^{55,56}

Ε. Η νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου της Κύπρου

Στο Ανώτατο Δικαστήριο της Κύπρου προσέφυγαν καταθέτες της Λαϊκής και της Τράπεζας Κύπρου κατά των κανονιστικών πράξεων, με τις οποίες θεσπίστηκαν μέτρα για την εξυγίανσή τους, μεταξύ άλλων, με την πώληση μέρους των εργασιών της Λαϊκής στην Τράπεζα Κύπρου καθώς και με τη δέσμευση μέρους των καταθέσεων της τελευταίας.⁵⁷

Τα παραπάνω μέτρα τέθηκαν σε ισχύ μετά την προσφυγή της Κύπρου, στις 16 Μαρτίου 2013, στον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ΕΜΣ), λόγω της αδυναμίας της να ανακεφαλαιοποιήσει τα πιστωτικά της ιδρύματα, τα οποία υπέστησαν μεγάλες απώλειες από τη δυσμενή εξέλιξη των χαρτοφυλακίων τους στην Ελλάδα. Η σχετική συμφωνία που επιτεύχθηκε μεταξύ της κυπριακής κυβέρνησης, της ΕΕ και του ΔΝΤ, επικυρώθηκε τελικά από την κυπριακή Βουλή με την ψήφιση, στις 22 Μαρτίου 2013, του ν. 17(I)/2013. Σε εκτέλεση των διατάξεων του νόμου, η Κεντρική Τράπεζα της Κύπρου (ΚΤΚ), ως εθνική Αρχή εξυγίανσης, εξέδωσε μια σειρά κανονιστικών διοικητικών πράξεων (ΚΔΠ), με τις οποίες καθόρισε, μεταξύ άλλων, τη διαδικασία πώλησης των εργασιών της Λαϊκής στην Τράπεζα Κύπρου (ΚΔΠ 104/2013), την πώληση των εργασιών τους στην Ελλάδα στην Τράπεζα Πειραιώς (ΚΔΠ 96, 97/2013) καθώς και τη διάσωση της Τράπεζας Κύπρου με ίδια μέσα (ΚΔΠ 103/2013). Με τις διατάξεις των κανονιστικών αυτών πράξεων και κυρίως των ΚΔΠ 103 και 104/2013 προβλέφθηκε, μεταξύ άλλων,

54 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 53), σκ. 18.

55 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 53), σκ. 19-22. Παρόμοια τύχη είχε και το προδικαστικό ερώτημα που υπέβαλε το ίδιο πορτογαλικό Δικαστήριο, στο πλαίσιο διαφοράς σχετικής με την ίδια διάταξη νόμου· βλ. ΔΕΕ, *Sindicato dos Bancários do Norte κ.λπ.*, C-128/12, διάταξη της 7ης Μαρτίου 2013, ECLI:EU:C:2013:149, καθώς και την όμοια, για προδικαστικό ερώτημα ρουμανικού Δικαστηρίου, ΔΕΕ, *Corpuț Național al Polițiștilor*, C-134/12, διάταξη της 10ης Μαΐου 2013, ECLI:EU:C:2012:288.

56 Η C. Barnard δέχεται, ότι "μια σειρά ανεπαρκή προδικαστικά ερωτήματα, τα οποία δεν κατόρθωσαν να καταστήσουν σαφή το δεσμό μεταξύ των εθνικών μεταρρυθμίσεων και των μνημονιακών δεσμεύσεων, έδωσαν στο [ΔΕΕ] μια οδό διαφυγής από την υποχρέωσή του να αποφανθεί για δύσκολες υποθέσεις". βλ. C. Barnard, *The Charter, the Court and the Crisis* (University of Cambridge Faculty of Law Research Paper, 2013), σ. 12 (διάθεσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.ssrn.com/>, τελευταία επίσκεψη: 20 Φεβρουαρίου 2017). Για την ερμηνεία της στάσης του ΔΕΕ σε συσχετισμό και με τη νομική φύση και δεσμευτικότητα των Μνημονίων Κατανόησης, βλ. A. Hinarejos, *The Euro Area Crisis in Constitutional Perspective* (Oxford University Press, 2015), σ. 131-136.

57 Ανώτατο Δικαστήριο της Κύπρου, απόφαση της 7ης Ιουνίου 2013 (διαθέσιμη, όπως και οι δύο μειοψηφούσες γνώμες, στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου: <http://www.supremecourt.gov.cy/>, τελευταία επίσκεψη: 11 Φεβρουαρίου 2017). Η απόφαση δεν υποδιαιρείται σε παραγράφους.

ότι η Λαϊκή Τράπεζα διαχωρίζεται σε καλή και κακή τράπεζα, η δε καλή τράπεζα, με τις καταθέσεις που δεν υπερβαίνουν τις 100.000 ευρώ, μεταβιβάζεται στην Τράπεζα Κύπρου. Για την τελευταία Τράπεζα ορίστηκε, ότι καταθέσεις που υπερβαίνουν τις 100.000 ευρώ, για το υπερβάλλον ποσό, μετατρέπονται σε ποσοστό 37,5% σε μετοχές τάξης Α', ενώ από το υπολειπόμενο ποσό, ποσοστό 22,5% διατηρείται προκειμένου να χρησιμοποιηθεί σε ενδεχόμενη ανακεφαλαιοποίηση της Τράπεζας, με τη μετατροπή του σε μετοχές τάξης Α', και ποσοστό 40% διατηρείται για παροχή ρευστότητας.

Η απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Κύπρου απέρριψε, με πλειοψηφία 6 έναντι 2 δικαστών, τις ασκηθείσες προσφυγές ως απαράδεκτες καθώς η έννομη σχέση που συνέδεε τους προσφεύγοντες με τα προς εξυγίανση πιστωτικά ιδρύματα ήταν ιδιωτικού δικαίου και θα έπρεπε να επιδιωχθεί ενώπιον των αρμόδιων κατώτερων δικαστηρίων. Κατά τη γνώμη της πλειοψηφίας, οι προσβαλλόμενες κανονιστικές πράξεις δεν ανάγονται στις σχέσεις του Κράτους με τους διοικουμένους· δεν συνιστούν πράξεις άσκησης δημόσιας εξουσίας που ανήκουν στο πεδίο του δημοσίου δικαίου, αλλά έχουν ως αποδέκτες αποκλειστικά τα δύο πιστωτικά ιδρύματα, ως πωλητή και αγοραστή αντίστοιχα. Μάλιστα, το Δικαστήριο δείχνει να δέχεται ότι ενεργητικώς θα νομιμοποιούνταν μόνο οι δύο Τράπεζες σε άσκηση προσφυγής, καθώς μόνες αυτές πλήττονται άμεσα από τις ΚΔΠ, ενώ οι προσφεύγοντες επηρεάζονται έμμεσα. Όπως αναφέρει η πλειοψηφία, "[ο] όποιος επηρεασμός των καταθετών της Λαϊκής διέρχεται μέσα από τις καταληκτικές ενέργειες της ίδιας της υπό εξυγίανση τράπεζας και απευθύνεται στην ανταπόκρισή της ή όχι στις συμβατικές υποχρεώσεις της έναντι των καταθετών". Η τυχόν ζημία των προσφευγόντων θα μπορούσε και θα έπρεπε, κατά τη γνώμη αυτή, να κριθεί μόνο στο πλαίσιο αστικών διαδικασιών κατά της ίδιας της Λαϊκής ή της Τράπεζας Κύπρου, με τις οποίες και μόνο τους συνδέει συμβατικός δεσμός, συνιστάμενος στη μεταξύ τους σύμβαση κατάθεσης. Στη δίκη της αποζημίωσης και μόνο θα μπορούν να προβληθούν ισχυρισμοί σχετικοί με την τυχόν μη συμφέρουσα αποξένωση περιουσιακών στοιχείων, την ανισότητα στη μεταχείριση που μπορεί να προκύπτει από την επιλεκτική μεταβίβαση υποχρεώσεων και, τέλος, την πιστότητα της αποτίμησης των περιουσιακών στοιχείων των τραπεζικών ιδρυμάτων.

Περαιτέρω, το άρθρο 3(2)(δ) του ν. 17(I)/2013, κατ' εξουσιοδότηση του οποίου εκδόθηκαν οι προσβαλλόμενες πράξεις, ορίζοντας ότι "οι πιστωτές δεν βρίσκονται σε δυσμενέστερη οικονομική θέση ως αποτέλεσμα της εφαρμογής μέτρων εξυγίανσης συγκριτικά με τη θέση που θα βρίσκονταν αν το εν λόγω ίδρυμα ετίθετο εναλλακτικά σε εκκαθάριση" αποκαλύπτει, κατά την πλειοψηφία, τη σκέψη του νομοθέτη, ότι η αποτίμηση της τυχόν ζημίας των καταθετών από την εξυγίανση, μόνο στο πλαίσιο αστικών διαδικασιών θα μπορούσε να κριθεί. Το Δικαστήριο, μάλιστα, απέρριψε και τη θέση του Γενικού Εισαγγελέα ότι οι προσβληθείσες πράξεις αναλύονται σε ισάριθμες, προς τους καταθέτες των υπό εξυγίανση ιδρυμάτων, ατομικές διοικητικές πράξεις, επαναλαμβάνοντας ότι αντικείμενο της ΚΔΠ είναι η εξυγίανση ενός τραπεζικού ιδρύματος και αποδέκτης του αυτό και μόνο. Παρόμοιες ήταν οι παραδοχές του Δικαστηρίου και ως προς τους λόγους που προβλήθηκαν κατά των μέτρων διάσωσης, με ίδια μέσα, της Τράπεζας Κύπρου: τυχόν ζημία των προσφευγόντων δεν προκαλείται ευθέως από τα μέτρα που

προβλέφθηκαν στην ΚΔΠ 103/2013, αλλά από την επιτυχία ή την αποτυχία του ίδιου του πιστωτικού ιδρύματος, κατά την εφαρμογή των μέτρων εξυγίανσης, να ανταποκριθεί στις συμβατικές υποχρεώσεις του προς τους καταθέτες. Ταυτόχρονα, όμως, καταλείπεται ανοιχτό το ενδεχόμενο να μπορεί να επεκταθεί η σχετική αγωγή και κατά του Κράτους, το οποίο αποφάσισε και θέσπισε με την προσβαλλόμενη ΚΔΠ τα συγκεκριμένα μέτρα εξυγίανσης και διάσωσης και να διευρυνθεί ο σχετικός δικαστικός έλεγχος στην αναζήτηση της ευθύνης για την περιέλευση των δύο Τραπεζών στη σημερινή τους κατάσταση.

Το Ανώτατο Δικαστήριο, λοιπόν, απέρριψε τις ασκηθείσες προσφυγές επαναλαμβάνοντας τη θεμελιώδη παραδοχή του, ότι αντικείμενο του ουσιαστικού δικαστικού ελέγχου, κατά την εκδίκαση τυχόν αγωγών του ιδιωτικού δικαίου, θα πρέπει να είναι αν, και σε ποιο βαθμό, οι καταθέτες υπέστησαν μεγαλύτερη ζημία από εκείνη την οποία θα υφίσταντο αν δεν είχαν ληφθεί τα συγκεκριμένα μέτρα εξυγίανσης, πολλώ δε μάλλον, αν οι δύο Τράπεζες είχαν αφεθεί να εισέλθουν στο στάδιο της εκκαθάρισης.

Τελικά, η εξυγίανση των κυπριακών Τραπεζών με τη δέσμευση των ασφαλισμένων και τη μετατροπή των ανασφάλιστων καταθέσεων σε μετοχές οδηγήθηκε στην κρίση του ΔΕΕ, κατόπιν αιτήσεων αναίρεσης που ασκήθηκαν κατά των διατάξεων του Γενικού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΓΔΕΕ), με τις οποίες οι σχετικές αιτήσεις είχαν κηρυχθεί μερικώς απαράδεκτες ή αβάσιμες.⁵⁸ Το ΔΕΕ, με την απόφασή του στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-8/15 έως C-10/15,⁵⁹ έκρινε βάσιμες τις αιτήσεις αναίρεσης και έκρινε στην ουσία τους ισχυρισμούς που προέβαλαν οι αιτούντες σχετικά με την παράβαση, εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται από το ΧΘΔ. Ειδικότερα, οι αιτούντες υποστήριξαν ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, συνυπογράφοντας για λογαριασμό του ΕΜΣ, το Μνημόνιο Κατανόησης (ΜΚ) που συμφωνήθηκε με την κυπριακή Κυβέρνηση και την ΚΤΚ, δεν μερίμνησε για τη συμφωνία των προβλέψεών του με το ενωσιακό δίκαιο και συγκεκριμένα με το άρθρο 17 § 1 του ΧΘΔ, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα στην ιδιοκτησία.⁶⁰

Το ΔΕΕ, ακολουθώντας τις αρχές τις οποίες υιοθέτησε στην απόφασή του στην υπόθεση *Pringle*,⁶¹ επανέλαβε ότι, παρ' όλο που η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενεργεί για λογαριασμό του ΕΜΣ και συνεπώς δεν της παρέχεται ίδια εξουσία λήψης αποφάσεων, ωστόσο εξακολουθεί, κατά την άσκηση των καθηκόντων που της απονέμονται από τη Συνθήκη ΕΜΣ, να δεσμεύεται, ως θεματοφύλακας των Συνθηκών, να μεριμνά για τη

58 ΓΔΕΕ, *Ledra Advertising Ltd. κατά Επιτροπής και ΕΚΤ*, T-289/13, διάταξη της 10ης Νοεμβρίου 2014, ECLI:EU:T:2014:981, *Ελευθερίου και Παπαχριστοφή κατά Επιτροπής και ΕΚΤ*, T-291/13, διάταξη της 10ης Νοεμβρίου 2014, ECLI:EU:T:2014:978 και *Θεοφίλου κατά Επιτροπής και ΕΚΤ*, T-293/13, διάταξη της 10ης Νοεμβρίου 2014, ECLI:EU:T:2014:979.

59 ΔΕΕ, *Ledra Advertising Ltd. κ.λπ. κατά Επιτροπής και ΕΚΤ*, C-8/15, C-9/15, C-10/15, απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 2016, ECLI:EU:C:2016:701.

60 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 59), σκ. 42-47.

61 ΔΕΕ, *Thomas Pringle κατά Government of Ireland κ.λπ.*, C-370/12, απόφαση της 27ης Νοεμβρίου 2012, ECLI:EU:C:2012:756.

συμφωνία των ΜΚ που συνυπογράφει με το ενωσιακό δίκαιο.⁶² Συνεπώς, η αξίωση αποζημίωσης των αιτούντων για τη ζημία που υποστηρίζουν ότι υπέστησαν από την παράλειψη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής να διασφαλίσει τη συμφωνία των όρων του ΜΚ με το ενωσιακό δίκαιο εξαρτάται από τις καθιερωθείσες με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου προϋποθέσεις: παράνομος χαρακτήρας της πράξης ή παράλειψης του θεσμικού οργάνου της ΕΕ, ύπαρξη ζημίας και αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της παράνομης πράξης ή παράλειψης και της ζημίας.⁶³

Στην κρινόμενη περίπτωση, έπρεπε να κριθεί αν η αποδιδόμενη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή παράλειψη να διασφαλίσει τη συμφωνία των σχετικών όρων του ΜΚ με το άρθρο 17 § 1 του ΧΘΔ έχει χαρακτήρα κατάφωρης παραβίασης. Συναφώς, το Δικαστήριο επεσήμανε, ότι το κατοχυρούμενο από το 17 § 1 του ΧΘΔ δικαίωμα στην ιδιοκτησία μπορεί να περιοριστεί, σύμφωνα με το άρθρο 52 § 1 του Χάρτη, με την προϋπόθεση ότι ο περιορισμός επιδιώκει την επίτευξη σκοπού γενικού συμφέροντος και δεν συνιστά ανεπίτρεπτη και αδικαιολόγητη επέμβαση θίγουσα την ουσία του δικαιώματος.⁶⁴ Συνεκτιμώντας, λοιπόν, το σκοπό της διασφάλισης της σταθερότητας του τραπεζικού συστήματος στη ζώνη του ευρώ στο σύνολό της καθώς και τον κίνδυνο διασυνοριακής εξαπλώσης της κρίσης του τραπεζικού τομέα, το ΔΕΕ έκρινε ότι ο περιορισμός που επέρχεται στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας των καταθετών των υπό εξυγίανση Τραπεζών από τη δέσμευση ή τη μετατροπή, κατά περίπτωση, των καταθέσεων τους δεν συνιστά αδικαιολόγητο περιορισμό θίγοντα την ουσία του δικαιώματος.⁶⁵ Τελικώς, κατά το Δικαστήριο, δεν συντρέχει κατάφωρη παραβίαση του ενωσιακού δικαίου ούτε στοιχειοθετείται εξωσυμβατική ευθύνη της ΕΕ από την αποδιδόμενη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή ζημιογόνο παράλειψη.⁶⁶

ΣΤ. Η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας

Με απόφασή του, της 14ης Ιανουαρίου 2014,⁶⁷ το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (*Bundesverfassungsgericht*, BVerfG) εξέτασε, κατόπιν προσφυγών που άσκησαν Γερμανοί πολίτες καθώς και αίτησης του πολιτικού σχηματισμού *Die Linke*, τη συμφωνία με το Θεμελιώδη Νόμο (ΘΝ) της σύμπραξης της γερμανικής Ομοσπονδιακής Τράπεζας καθώς και της παράλειψης της Κυβέρνησης και της Βουλής έναντι του αναγγεληθέντος από την ΕΚΤ, με ανακοινωθέν Τύπου της 6ης Σεπτεμβρίου 2012,⁶⁸

62 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 59), σκ. 53, 58-59.

63 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 59), σκ. 64.

64 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 59), σκ. 69-70.

65 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 59), σκ. 74.

66 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 59), σκ. 76.

67 Απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, της 14ης Ιανουαρίου 2014, 2 BvR 2728-31/13, 2 BvE 13/13 (διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου: <http://www.bundesverfassungsgericht.de>, τελευταία επίσκεψη: 10 Φεβρουαρίου 2017).

68 Για το ανακοινωθέν Τύπου (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα της ΕΚΤ: https://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2012/html/pr120906_1.en.html, τελευταία επίσκεψη: 10 Φε-

προγράμματος Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών (*Outright Monetary Transactions, OMT*). Με το ανακοινωθέν Τύπου, η ΕΚΤ δημοσιοποίησε την πρόθεσή της να προβαίνει, υπό προϋποθέσεις, σε απόκτηση κρατικών ομολόγων των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ στη δευτερογενή αγορά, με σκοπό την αποκατάσταση των διαύλων μετάδοσης της νομισματικής πολιτικής της Ένωσης.

Το BVerfG, ξεκινώντας με μια “μικρή πραγματεία”⁶⁹ για τη σχέση του ΘΝ με το ενωσιακό δίκαιο ως προς τις θεμελιώδεις αρχές του σεβασμού της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών και της δοτής αρμοδιότητας, εξέφρασε τις αμφιβολίες του αν το πρόγραμμα OMT αποσκοπεί στην άσκηση της νομισματικής πολιτικής της Ένωσης. Κατά την πάγια νομολογία του,⁷⁰ ο έλεγχος συνταγματικότητας περιλαμβάνει και την εξέταση, αν πράξη οργάνου της ΕΕ εκδόθηκε κατάφωρα καθ’ υπέρβαση εξουσίας (*ultra vires*) με συνέπεια την παραβίαση της συνταγματικής ταυτότητας που αναγνωρίζεται από το άρθρο 79 § 3 του ΘΝ.^{71,72} Πράγματι, η αρμοδιότητα της ΕΚΤ περιορίζεται στην άσκηση της νομισματικής πολιτικής της Ένωσης, μέσω της διασφάλισης της σταθερότητας των τιμών στη ζώνη του ευρώ, καθώς και στο συντονισμό των γενικών οικονομικών πολιτικών. Το πρόγραμμα OMT θα έπρεπε, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, να θεωρηθεί ότι αποσκοπεί κατ’ ουσίαν στη διάσωση ορισμένων κρατών μελών που εφαρμόζουν πρόγραμμα μακροοικονομικής προσαρμογής του Ευρωπαϊκού Ταμείου Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (ΕΤΧΣ) ή του ΕΜΣ και, συνεπώς, εμπίπτει στην άσκηση οικονομικής πολιτικής, η οποία όμως ασκείται κυριαρχικώς από τα κράτη μέλη.⁷³

βρουαρίου 2014), ως μη συμβατικό μέτρο άσκησης νομισματικής πολιτικής, βλ. σημεία 115 επ. των προτάσεων του Γενικού Εισαγγελέα Pedro Cruz Villalón, της 14ης Ιανουαρίου 2015, στην υπόθεση C-62/14, *Peter Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag*, ECLI:EU:C:2015:7), με περαιτέρω παραπομπές.

69 Βλ. Ε. Πρεβεδούρου, Νομολογιακές διευκρινίσεις ως προς τις προϋποθέσεις του παραδεκτού της αίτησης προδικαστικής απόφασης (με αφορμή τις αποφάσεις του ΔΕΕ C-62/14, *Gauweiler*, και C-5/14 *Kernkraftwerke Lippe – Ems GmbH*), ΘΠΔΔ 3-4/2016, σ. 402.

70 BVerfG, ό.π., σκ. 22-32.

71 BVerfG, ό.π., σκ. 36-43. Είναι ενδιαφέρον, ότι στη *ratio decidendi* εισχωρεί και το συγκριτικό συνταγματικό δίκαιο, καθώς για τη θεμελίωση της αρχής της προστασίας της συνταγματικής ταυτότητας, το BVerfG παραπέμπει στη νομολογία Ανώτατων και Συνταγματικών Δικαστηρίων των κρατών μελών της ΕΕ (Δανία, Εσθονία, Γαλλία, Ιρλανδία, Λετονία, Πολωνία, Σουηδία, Ισπανία και Τσεχία), καθιστώντας το δικαστικό διάλογο και το συγκριτικό νομικό συλλογισμό σε μέσα διαμόρφωσης ενός “*ius publicum europea*”. βλ. BVerfG, ό.π., σκ. 30 και M. Wendel, *Exceeding Judicial Competence in the Name of Democracy: The German Federal Constitutional Court’s OMT Reference*, *European Constitutional Law Review*, 2014/2, σ. 303 επ. Γενικότερα για το δικαστικό διάλογο στη νομολογία της κρίσης, βλ. C. Kilpatrick, B. De Witte, *A comparative framing of fundamental rights challenges to social crisis measures in the Eurozone*, *European Journal of Social Law* 1 (2014), σ. 2.

72 Η σχετική με τον έλεγχο της υπέρβασης εξουσίας από τα όργανα της ΕΕ και τις συνέπειες της στη συνταγματική ταυτότητα του ΘΝ νομολογία του BVerfG ανάγεται, όπως παρατηρεί ο M. Wendel, ήδη στις αρχές της δεκαετίας 1970· βλ. M. Wendel, ό.π., σ. 271-272, με παραπομπές στη σχετική νομολογία. Με την πιο πρόσφατη απόφαση *Honeywell*, της 6ης Ιουλίου 2010, 2 BvR 2661/06 [διαθέσιμη: ό.π. (υποσ. 67), τελευταία επίσκεψη: 20 Φεβρουαρίου 2017] το BVerfG αναγνώρισε, ότι προκειμένου να κρίνει αν η ασκούμενη από τα όργανα της ΕΕ εξουσία δεν παραβιάζει το ΘΝ πρέπει να δοθεί “η δυνατότητα [στο ΔΕΕ] να ερμηνεύσει τις Συνθήκες καθώς και να αποφανθεί για το κύρος και την ερμηνεία των εξεταζόμενων νομικών πράξεων” (σκ. 60).

73 BVerfG, ό.π. (υποσ. 67), σκ. 56-83.

Στην ίδια κρίση κατέληξε το Δικαστήριο και ως προς τον ισχυρισμό των προσφευγόντων και του αιτούντος, σύμφωνα με τον οποίο το, αναγγελθέν με το ανακοινωθέν Τύπου, πρόγραμμα OMT παραβιάζει το άρθρο 123 της ΣΛΕΕ, το οποίο απαγορεύει τη νομισματική χρηματοδότηση των κυβερνήσεων των κρατών μελών από όργανα της ΕΕ. Συγκεκριμένα, δέχτηκε ότι η απαγόρευση ευθείας νομισματικής χρηματοδότησης περιλαμβάνει στο πεδίο εφαρμογής της και την έμμεση χρηματοδότηση που πραγματοποιείται, όπως στην προκειμένη περίπτωση, με την αγορά από το Ευρωπαϊκό Σύστημα Κεντρικών Τραπεζών (ΕΣΚΤ) κρατικών ομολόγων στη δευτερογενή αγορά· πρόκειται, με άλλα λόγια, για ένα λειτουργικώς ισοδύναμο μέτρο με την απαγορευμένη νομισματική χρηματοδότηση.⁷⁴

Περαιτέρω, η καθ' υπέρβαση εξουσίας διαμόρφωση του προγράμματος OMT θεμελιώνει το δικαίωμα των προσφευγόντων, Γερμανών πολιτών, ως εκλογέων, να ζητήσουν με συνταγματική προσφυγή τους τον έλεγχο της συνταγματικότητας τόσο της σύμπραξης της Ομοσπονδιακής Τράπεζας όσο και της παράλειψης της Κυβέρνησης και του Κοινοβουλίου να αντιταχθούν σε αυτό.⁷⁵ Ειδικότερα, με σκοπό τη διασφάλιση της δημοκρατικής νομιμοποίησης στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, πολίτες κράτους μέλους, με την ιδιότητά τους ως εκλογείς, έχουν, κατά το BVerfG, την προσδοκία, η μεταβίβαση εξουσιών και αρμοδιοτήτων από τα κράτη μέλη στα όργανα της ΕΕ να πραγματοποιείται σύμφωνα με τη συνταγματική διαδικασία, η δε προσδοκία αυτή θα ματαιωνόταν αν χωρούσε ένας μονομερής σφετερισμός εξουσιών.⁷⁶

Είναι ενδιαφέρον, ότι το BVerfG καταλήγοντας στην απόφασή του να απευθύνει προδικαστικό ερώτημα -το πρώτο στην ιστορία του- στο ΔΕΕ, σύμφωνα με το άρθρο 267 της ΣΛΕΕ, προκρίνει ότι το πρόγραμμα OMT παραβιάζει το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο.⁷⁷ Με την επιφύλαξη μιας σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας του προγράμματος OMT από το ΔΕΕ, με τρόπο ώστε με τον κατάλληλο περιορισμό του περιεχομένου του να εναρμονιστεί με τις Συνθήκες ΕΕ και ΛΕΕ, το Δικαστήριο εξειδικεύει τις προϋποθέσεις με τις οποίες κρίνει ότι το πρόγραμμα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ασκείται *intra vires*,⁷⁸ ενώ αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο, η μελλοντική κρίση του για την παραβίαση της συνταγματικής ταυτότητας του ΘΝ να αποκλίνει τελικά από την κρίση του ΔΕΕ σχετικά με το σκοπό και το περιεχόμενο του ίδιου αυτού προγράμματος.⁷⁹

74 BVerfG, ό.π. (υποσ. 67), σκ. 84-94.

75 BVerfG, ό.π. (υποσ. 67), σκ. 50-53.

76 BVerfG, ό.π. (υποσ. 67), σκ. 52: "Το ουσιαστικό περιεχόμενο του [εκλογικού] δικαιώματος παραβιάζεται όταν υπάρχει κίνδυνος να καταστεί αναποτελεσματικό σε ένα πεδίο απαραίτητο για την πολιτική αυτονομία των πολιτών, δηλαδή αν η δημοκρατική διακυβέρνηση των πολιτών ... περιορίζεται μόνιμα με τρόπο ώστε οι ζωτικές πολιτικές αποφάσεις να μη λαμβάνονται πλέον αυτόνομα ...".

77 BVerfG, ό.π. (υποσ. 67), σκ. 55.

78 BVerfG, ό.π. (υποσ. 67), σκ. 99-100.

79 Πρέπει να επισημανθεί, ότι η απόφαση ελήφθη με πλειοψηφία 6 έναντι 2 δικαστών. Αντιπροσωπευτική των εσωτερικών εντάσεων μεταξύ των δικαστών του BVerfG είναι η αποστροφή της δικαστού G. Lütbe-Wolff, BVerfG, ό.π. (υποσ. 67), σκ. 1 (μειοψηφία): "Στην προσπάθειά του να διασφαλίσει την κυριαρχία του νόμου (*die Herrschaft des Rechts*), ένα δικαστήριο μπορεί να συμβεί να υπερβεί τη δικαιοδοσία του. Κατά τη γνώμη μου, αυτό συνέβη εδώ".

Το ενδεχόμενο αυτό αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερης ανάλυσης από το Γενικό Εισαγγελέα του ΔΕΕ, ο οποίος αφιέρωσε 39 σκέψεις των προτάσεών του σε αυτό που αποκάλεσε ως “συστημικό πρόβλημα” το οποίο έθετε η αίτηση για έκδοση προδικαστικής απόφασης⁸⁰. Το “συστημικό πρόβλημα” συνοψίζεται στην παραδοχή, ότι το εθνικό δικαστήριο που απευθύνει, σύμφωνα με το άρθρο 267 της ΣΛΕΕ, προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ δεν μπορεί να επιφυλάσσεται ως προς το ενδεχόμενο απόκλισης της απόφασής του από την απάντηση που θα λάβει. Η αντίθετη εκδοχή, που θα κατέλειπε έδαφος για διαδοχική άσκηση ελέγχου, από το εθνικό δικαστήριο, της παράβασης της αρχής της δοτής αρμοδιότητας, με θεμέλιο τη διαφύλαξη της συνταγματικής του ταυτότητας, θα είχε ως συνέπεια, κατά το Γενικό Εισαγγελέα, να καταστεί “... αδύνατον να διατηρηθεί αυτή η Ένωση, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα ...”⁸¹.

Τελικά, το ΔΕΕ δεν προχώρησε σε ιδιαίτερη ανάλυση του “συστημικού προβλήματος” και δεχόμενο το παραδεκτό της αίτησης προδικαστικής απόφασης εξέτασε, στην ουσία τους, τα υποβληθέντα στην κρίση του ερωτήματα.⁸² Δέχτηκε, λοιπόν, ότι καθώς το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο δεν παρέχει ορισμό της νομισματικής πολιτικής, προκειμένου να αποφανθεί αν ένα μέτρο εμπίπτει σε αυτή ή στην άσκηση οικονομικής πολιτικής πρέπει να εξετάσει τους επιδιωκόμενους με αυτό σκοπούς και τα χρησιμοποιούμενα μέσα.⁸³ Έτσι έκρινε, ότι μέτρο όπως το επίδικο πρέπει να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στο άρθρο 127 § 1 της ΣΛΕΕ, το γεγονός δε ότι, εμμέσως, μπορεί να έχει συνέπειες και στον τομέα της οικονομικής πολιτικής δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ασκεί καθοριστική επιρροή.⁸⁴ Εξάλλου, λαμβάνοντας υπόψη τον αμφιλεγόμενο χαρακτήρα των απαραίτητων για τη διασφάλιση της σταθερότητας των τιμών μέσων άσκησης νομισματικής πολιτικής καθώς και το ευρύ περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στην ΕΚΤ κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων της, το πρόγραμμα OMT δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας.⁸⁵

Ωστόσο, προκειμένου να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ένα πρόγραμμα νομισματικής πολιτικής όπως το OMT να αποκτήσει χαρακτήρα έμμεσης νομισματικής χρηματοδότησης των κρατών μελών,⁸⁶ όπως είχε προβάλει και το BVerfG, πρέπει να τεθούν κάποιοι περιορισμοί. Ως τέτοιους περιορισμούς, ικανούς να αποτρέψουν την προσδοκία των κρατών μελών για τη χρηματοδότηση του ελλείμματός τους από το ΕΣΚΤ ή την ελάφρυνσή τους από την υποχρέωση δημοσιονομικής πειθαρχίας, το ΔΕΕ έκρινε τις σχετικές εγγυήσεις που παρείχε η ΕΚΤ οι οποίες συμπεριλήφθηκαν στα σχέδια των απο-

80 Είναι χαρακτηριστικό, ότι ο Γενικός Εισαγγελέας πρότεινε να εξεταστεί ειδικώς από το ΔΕΕ η δυσχέρεια που προκαλείται από την παραδοχή, ότι το BVerfG, ενδέχεται να αποκλίνει από την απόφασή του· βλ. σημείο 37 των προτάσεων του Γενικού Εισαγγελέα, ό.π. Το ΔΕΕ, ωστόσο, αφιέρωσε σε αυτό το ζήτημα μόλις 21 σκέψεις, στις οποίες κυρίως συνοψίζει τους ισχυρισμούς που προέβαλαν οι παρεμβάντες στην ενώπιόν του διαδικασία· βλ. Ε. Πρεβεδούρου, ό.π., σ. 402.

81 Βλ. σημείο 59 των προτάσεων του Γενικού Εισαγγελέα, ό.π.

82 ΔΕΕ, *Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag*, C-62/14, απόφαση της 16ης Ιουνίου 2015, ECLI:EU:C:2015:400, σκ. 18-31.

83 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 82), σκ. 42-65.

84 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 82), σκ. 56.

85 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 82), σκ. 66-92.

86 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 82), σκ. 97.

φάσεων και των κατευθυντήριων γραμμών της.⁸⁷ Το σκοπό αυτό επιτελούν, λοιπόν, η τήρηση μιας ελάχιστης προθεσμίας μεταξύ της έκδοσης χρεογράφων στην πρωτογενή αγορά και της επαναγοράς τους στη δευτερογενή αγορά, η αποχή από την εκ των προτέρων ανακοίνωση της πρόθεσης αγοράς τους ή πληροφοριών σχετικών με τον όγκο της,⁸⁸ η παύση των σχετικών παρεμβάσεων όταν επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος με αυτές σκοπός,⁸⁹ καθώς και η υποχρέωση των ευεργετούμενων κρατών μελών για τήρηση του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής και πρόσβασής τους στην πρωτογενή αγορά ομολόγων.⁹⁰ Έτσι, το ΔΕΕ κατέληξε στην κρίση ότι το πρόγραμμα επαναγοράς κρατικών ομολόγων στη δευτερογενή αγορά από το ΕΣΚΤ δεν είναι αντίθετο στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο.

Επιληφθέν μετά την απόφαση του ΔΕΕ, το BVerfG απέρριψε ως αβάσιμες τις ασκηθείσες ενώπιον του προσφυγές, δεχόμενο, ότι το πρόγραμμα OMT, ερμηνευόμενο σύμφωνα με τις Συνθήκες ΕΕ και ΛΕΕ, δεν παραβιάζει κατάφωρα την κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ των θεσμικών οργάνων της ΕΕ και των κρατών μελών.⁹¹ Ωστόσο, το γερμανικό Δικαστήριο δεν παρέλειψε να εκφράσει την ανησυχία του ως προς την κρίση του ΔΕΕ. Αντικείμενο της κριτικής του αποτέλεσαν ο τρόπος με τον οποίο το ΔΕΕ έκανε δεκτά τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, αντιμετώπισε το ζήτημα της κατανομής των αρμοδιοτήτων και τέλος προσέγγισε το περιεχόμενο και τις μορφές άσκησης των αρμοδιοτήτων της ΕΚΤ.⁹² Το Δικαστήριο επεσήμανε, ότι η αναγνώριση στην ΕΚΤ εκτεταμένων εξουσιών, όταν μάλιστα αυτές ασκούνται σε καθεστώς ανεξαρτησίας από τις κυβερνήσεις των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ, θα ήταν ικανή να οδηγήσει σε αύξηση του δημοκρατικού ελλείμματος στην ΕΕ, γεγονός το οποίο επιβάλλει μια στενή ερμηνεία των κρίσιμων διατάξεων των Συνθηκών.⁹³ Τέλος, επιβάλλεται η παρατήρηση, ότι τις εγγυήσεις που το ΔΕΕ θεώρησε ως επαρκείς για τον περιορισμό τυχόν ανεπιθύμητων μορφών άσκησης του προγράμματος OMT, το BVerfG ανήγαγε σε ρητές προϋποθέσεις, τις οποίες η Ομοσπονδιακή Τράπεζα, από τη μια πλευρά, πρέπει να διαπιστώνει ότι συντρέχουν και η Κυβέρνηση και η Βουλή, από την άλλη, πρέπει να ελέγχουν κατά την εφαρμογή του. Κατέληξε, λοιπόν, στην κρίση ότι είναι σύμφωνη με το ΘΝ η συμμετοχή της Ομοσπονδιακής Τράπεζας σε επαναγορά κρατικών ομολόγων στη δευτερογενή αγορά αν πληρούνται οι εξής προϋποθέσεις:⁹⁴ α) η αγορά των ομολόγων δεν ανακοινώνεται εκ των προτέρων, β) ο όγκος της αγοράς δεν είναι απεριόριστος, γ) προβλέπεται ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα μεταξύ της διάθεσης των κρατικών ομολόγων στην πρωτογενή αγορά και της επαναγοράς τους στη δευτερογενή, δ) το ΕΣΚΤ αγοράζει ομόλογα κρατών μελών τα οποία έχουν πρόσβαση στην

87 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 82), σκ. 106-121.

88 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 82), σκ. 106-108.

89 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 82), σκ. 112-114.

90 ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 82), σκ. 115-116.

91 Απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, της 21ης Ιουνίου 2016, 2 BvR 2728-31/13, 2 BvE 13/13 (διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Δικαστηρίου: <http://www.bundesverfassungsgericht.de>, τελευταία επίσκεψη: 11 Φεβρουαρίου 2017), σκ. 190.

92 BverfG, ό.π. (υποσ. 91), σκ. 182-186.

93 BverfG, ό.π. (υποσ. 91), σκ. 187-190.

94 BverfG, ό.π. (υποσ. 91), σκ. 205.

πρωτογενή αγορά ομολόγων, ε) τα αποκτούμενα ομόλογα διακρατούνται, μόνο κατ' εξαίρεση, μέχρι τη λήξη τους και τέλος στ) η αγορά κρατικών ομολόγων περιορίζεται ή διακόπτεται αναλόγως του βαθμού επίτευξης του επιδιωκόμενου με αυτή σκοπού.⁹⁵

Z. Συμπερασματικές παρατηρήσεις: ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων της ανάγκης

α) Οι πράξεις άσκησης μεγάλης πολιτικής και το δίκαιο της ανάγκης

Η ξαφνική επιδείνωση των δημόσιων οικονομικών και η επιτακτική ανάγκη εξεύρεσης πηγών χρηματοδότησης, η απώλεια της πίστης και η αφερεγγυότητα του χρηματοπιστωτικού τομέα της οικονομίας, οι δομικές ανεπάρκειες της οικονομίας και του ίδιου του Κράτους συνθέτουν μια απορρυθμισή της κανονικότητας, η οποία οδηγεί και, κατά μία γνώμη, νομιμοποιεί την κρατική εξουσία σε παρέκκλιση από τη νομιμότητα με σκοπό την ίδια την επιβίωση του Κράτους. Πρώτο θύμα της οικονομικής κρίσης είναι βέβαια το κοινωνικό Κράτος δικαίου. Κι αυτό, παρ' όλο που η κρατική δράση αποσκοπεί τελικά στην αποκατάσταση των θεσμών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Νομοθετικές επεμβάσεις στα θεμελιώδη δικαιώματα, οι οποίες εκτείνονται από περικοπές σε μισθολογικές και συνταξιοδοτικές παροχές και τη συνεχή επιβολή φορολογικών βαρών μέχρι τη συρρίκνωση των δαπανών για την υγεία, την παιδεία και την ασφάλεια συνιστούν ένα μέρος μόνο των δεσμεύσεων που αναλαμβάνονται από την πολιτική εξουσία, με την καθοδήγηση και άλλοτε με την υπόδειξη, ευρωπαϊκών και διεθνών θεσμικών οργάνων. Η προσφυγή στη λήψη μέτρων ανάγκης θα μπορούσε να συνοψιστεί ως άσκηση "μεγάλης πολιτικής", μιας πολιτικής που ασκείται σε συνθήκες οριακές για την επιβίωση του Κράτους, και συνδέεται με μια κρίση στην οικονομία, στην κοινωνία και στην πολιτική και με την ανάγκη επίτευξης εθνικών στόχων.⁹⁶

Η "μεγάλη πολιτική" αντιδιαστέλλεται έτσι από τη συνήθη ή τρέχουσα πολιτική. Ενώ η τελευταία περιορίζεται στην επιδίωξη του δημοσίου συμφέροντος με το περιεχόμενο που του αποδίδεται σε συνθήκες κανονικότητας, η "μεγάλη πολιτική" αναδεικνύει και υπερασπίζεται μια έκφανση υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος, ένα δημόσιο συμφέρον "μεγάλης κλίμακας", το οποίο πλέον συναρτάται με ευρύτερες εθνικές

95 Για την πρώτη και την τρίτη από τις τιθέμενες από το BverfG προϋποθέσεις, το ΔΕΕ είχε αρκεστεί να δεχτεί ως επαρκείς τις εγγυήσεις που παρέσχε σχετικώς η ΕΚΤ. Αντίθετα, για τον όγκο της επαναγοράς κρατικών ομολόγων (δεύτερη προϋπόθεση) θα μπορούσε κατ' αρχήν να υποστηριχτεί, ότι το BverfG, το οποίο είχε ήδη επισημάνει τη σπουδαιότητα του ζητήματος με το προδικαστικό ερώτημα [BverfG, ό.π. (υποσ. 67), σκ. 100], καθόρισε μια νέα προϋπόθεση [BverfG, ό.π. (υποσ. 91), σκ. 195], την οποία το ΔΕΕ είχε ρητά απορρίψει: "Υπό τις συνθήκες αυτές συμπεραίνεται ότι [το] πρόγραμμα [OMT] ... θα μπορούσε εγκύρως να θεσπιστεί από το ΕΣΚΤ χωρίς να τεθεί ποσοτικός περιορισμός πριν από την εφαρμογή του ..." [ΔΕΕ, ό.π. (υποσ. 82), σκ. 88].

96 Βλ. Α. Καϊδατζή, "Μεγάλη πολιτική" και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο "Μνημόνιο", ΤοΣ 1/2012, σ. 266.

ανάγκες και στόχους.⁹⁷ Από την πραγματικότητα, και όχι από το δίκαιο,⁹⁸ αναδύεται επιτακτικά η προσφυγή στο δίκαιο της ανάγκης ή των έκτακτων συνθηκών, όταν το Κράτος δεν μπορεί πλέον να προστατεύσει τους θεσμούς και τα θεμελιώδη δικαιώματα με τα μέσα που του παρέχει η συνήθης νομιμότητα. Η θεωρία των έκτακτων συνθηκών, η οποία έλκει την καταγωγή της από τη νομολογία του γαλλικού Συμβουλίου της Επικρατείας (*Conseil d'Etat*) και του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ (*US Supreme Court*) προϋποθέτει: α) να υφίσταται ή να απειλείται κίνδυνος για την απόλαυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και την τήρηση των συνταγματικών εγγυήσεων, β) οι συνέπειες από τον υφιστάμενο ή απειλούμενο κίνδυνο μπορούν να επηρεάσουν τα μέλη της κοινωνίας και την οργανωμένη ζωή ως σύνολο και γ) ο κίνδυνος είναι εξαιρετικός, με συνέπεια οι, σε συνθήκες κανονικότητας, επιτρεπτοί περιορισμοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων να αποδεικνύονται απρόσφοροι για την αποτροπή επέλευσης του κινδύνου.⁹⁹

Η κρίση στην οικονομία, στην κοινωνία και στην πολιτική συνοδεύεται, εκτός από τη διεύρυνση του περιεχομένου του δημοσίου συμφέροντος και την ανάδειξη ενός υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος, και από μια υπόμνηση των ευρύτερων εξουσιών που απολαμβάνει το Κράτος, με τη μορφή μιας ευρύτερης διακριτικής ευχέρειας, για τη χάραξη και άσκηση της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής του.¹⁰⁰ Καθώς τα συνήθη μέσα νομιμότητας αποδεικνύονται ή παρουσιάζονται απρόσφορα για τη συνέχιση της ίδιας της ύπαρξης του Κράτους και τη γρήγορη επιστροφή στην ομαλότητα, τα κρατικά όργανα εξοπλίζονται με μια αυθεντία, που τους ωθεί σε αποκλίσεις από το Κράτος δικαίου που δεν θα δικαιολογούνταν άλλοτε.

Οι συνταγματικοί θεσμοί, ωστόσο, δεν προορίζονται να παρέχουν νομιμοποίηση στην εκτελεστική εξουσία μόνο σε περιόδους ευημερίας, αλλά και να την οριοθετούν σε περιόδους κρίσης, η δε ακτινοβολία τους ενδυναμώνεται όταν επιδεικνύουν αντοχή σε εξαιρετικές περιστάσεις. Σ' αυτές τις περιστάσεις αναδύεται ο εγγυητικός ρόλος του δικαστή, ο οποίος με τον έλεγχο της συνταγματικότητας και, ιδίως, με τον έλεγχο της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, μπορεί να περιφρουρήσει αποτελεσματικά το μέτρο του σύμφωνου με το Σύνταγμα περιορισμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Σ' αυτή την κατεύθυνση, ο συνταγματικός δικαστής της Λετονίας έκρινε ότι η ανάληψη δεσμεύσεων εκ μέρους της λετονικής Κυβέρνησης με σκοπό την εξασφάλιση χρηματοδότησης από το ΔΝΤ, δεν μπορεί να θεωρηθεί θεμιτός σκοπός για το νομοθετικό περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων· κι αυτό, γιατί, όπως κατέδειξε και μια αναδρομή στη λετονική συνταγματική ιστορία, η εκτελεστική εξουσία δεν μπορεί να αναλαμβάνει έγκυρα δεσμεύσεις για τον εξωτερικό δανεισμό της χώρας αντί της νομοθετικής.¹⁰¹ Έτσι, προβάλλει επιτακτικά το ζήτημα της έντασης και του περιεχομένου του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων σε περιόδους έκτακτων συνθηκών.

97 Βλ. Α. Καϊδατζή, ό.π., σ. 268.

98 Βλ. Π. Πικραμμένου, *Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας*, ΘΠΔΔ 2/2012, σ. 97.

99 Βλ. Π. Πικραμμένου, ό.π., σ. 97, με παραπομπή και στη ΣτΕ (Ολομ.) 1041/1949.

100 Ο.π. (υποσ. 3), ΕΔΔΑ, ό.π. (υποσ. 47).

101 Ο.π. (υποσ. 1), σκ. 30.1 και υποσ. 9.

β) Οι πράξεις άσκησης μεγάλης πολιτικής και η ένταση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων της ανάγκης

Η μεγάλη πολιτική της οικονομικής κρίσης αναδεικνύει το δημοσιονομικό συμφέρον ως μορφή υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος, η οποία δικαιολογεί εντονότερες νομοθετικές επεμβάσεις στα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα. Η *salus populi fiscalis* ανάγεται, έτσι, σε σκοπό που επιτρέπει τη μεγαλύτερη υποχώρηση των αντιτιθέμενων με αυτή αρχών και δικαιωμάτων, ενώ κατά τον έλεγχο της αναλογικότητας, μετακινεί τα όρια του δημοσίου συμφέροντος σε βάρος των θεμελιωδών δικαιωμάτων.¹⁰² Στο σημείο αυτό, ας επιτραπεί μια υπόθεση που επιβεβαιώνεται κατ' αρχήν νομολογιακά: Κατά την κρίση πράξεων μεγάλης πολιτικής, τα δικαστήρια τείνουν να απέχουν από τη διαπίστωση της αντισυνταγματικότητάς τους.¹⁰³ Ενώ, λοιπόν, σε περιόδους ευημερίας, ο, σε κάθε περίπτωση, ήδη οριακός δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων εντείνεται, σε περιόδους εξαιρετικών περιστάσεων υποχωρεί σε μια, περισσότερο ή λιγότερο, ασθενή μορφή ελέγχου.¹⁰⁴ Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ασθενέστερου ελέγχου της μεγάλης πολιτικής συνιστά η αυστηρότητα με την οποία τα εθνικά δικαστήρια εξετάζουν τις προϋποθέσεις παραδεκτού και κυρίως το έννομο συμφέρον των προσώπων που προσφεύγουν σε αυτά για την προστασία των δικαιωμάτων τους. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και από τον τρόπο με τον οποίο προσέγγισε τις ασκηθείσες ενώπιον του αιτήσεις το Ανώτατο Δικαστήριο της Κύπρου κρίνοντας, ότι οι αιτούντες απαραδέκτως προσέβαλαν τις σχετικές διοικητικές πράξεις, οι οποίες ενέπιπταν σε μια έννομη σχέση του ιδιωτικού δικαίου, επιδιώξιμη ενώπιον των κατώτερων δικαστηρίων.¹⁰⁵ Ταυτόχρονα, παρατηρείται ότι αναπτύσσεται κάποτε και ένας "πατριωτικός" διάλογος μεταξύ των εθνικών και των ευρωπαϊκών δικαστηρίων με αφορμή την ερμηνεία που αποδίδεται σε εθνικές πολιτικές ή σε θεσμούς και μηχανισμούς, οι οποίοι δημιουργήθηκαν με αφορμή την οικονομική κρίση. Σ' αυτό το πλαίσιο εντοπίζεται η ανάγκη του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ιταλίας να δηλώσει, ότι το ίδιο, και όχι το ΕΔΔΑ, είναι επιφορτισμένο με την οριστική ερμηνεία των δικαιωμάτων που προσβάλλονται με νομοθετικές διατάξεις και να σταθμίζει τις μεταξύ τους αντι-

102Βλ. Π. Λαζαράτου, Δημοσιονομικό συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης, ΘΠΔΔ 8-9/2013, σ. 687.

103Για το δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των μέτρων συμμετοχής των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ στη Συνθήκη ΕΜΣ, βλ. Α. Hinarejos, ό.π., σ. 147 επ., όπου αναπτύσσεται και η περίπτωση του BverfG και F. Fabbrini, *The Euro-crisis and the Courts: Judicial Review and the Political Process in Comparative Perspective*, 32 Berkeley J. Int'l Law 64 (2014), σ. 77 επ., όπου αναπτύσσεται η σχετική νομολογία από την Εσθονία, τη Γαλλία, την Ιρλανδία και τη Γερμανία. Για άλλα κριτήρια που επηρεάζουν το αποτέλεσμα του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας, πέρα από το αντικείμενό του, βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, *Μεταξύ ακτιβισμού και αυτοσυγκράτησης. Ο πολιτικός ρόλος των δικαστών στη Δυτική Ευρώπη*, ΔτΑ 19/2003, σ. 700-705.

104Για την περίπτωση της ελληνικής νομολογίας, βλ. Β. Ανδρουλάκη, *Μερικές σκέψεις γύρω από τη ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους και τον δικαστικό έλεγχο*, ΤοΣ 3/2010, σ. 523 επ., Α. Καϊδατζή, *Δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής. Νομολογιακές τάσεις και προσαρμογές στο μεταβαλλόμενο οικονομικο-πολιτικό περιβάλλον*, ΤοΣ 3/2010, σ. 499 επ. και του ίδιου, ό.π. (υποσ. 11), σ. 268.

105Ό.π. (υποσ. 57).

κρουόμενες αρχές.¹⁰⁶ Ακόμη εντονότερα, το BVerfG απευθύνει το πρώτο στην ιστορία του προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ καταλείποντας αμφιβολίες ότι η τελική κρίση του μπορεί και να είναι διαφορετική από την ερμηνεία που τυχόν θα πραγματοποιήσει το ΔΕΕ, με σκοπό την τήρηση της συνταγματικής ταυτότητας του ΘΝ έναντι του ενωσιακού δικαίου.¹⁰⁷

Βέβαια, κοινό σημείο των αποφάσεων των ευρωπαϊκών δικαστηρίων είναι ότι, ενόψει εξαιρετικών περιστάσεων, οι επιλογές της πολιτικής εξουσίας στο πεδίο της οικονομίας και της κοινωνίας δεν μπορούν παρά να υπόκεινται σε οριακό έλεγχο εκ μέρους του συνταγματικού ή του ανώτατου δικαστή. Σε συνθήκες παρόμοιες με τη σύγχρονη οικονομική κρίση, το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο των ΗΠΑ είχε αντιμετωπίσει με άκαμπτη δυσπιστία την οικονομική πολιτική του Προέδρου F. Roosevelt, κηρύσσοντας ως αντισυνταγματικά μια σειρά μέτρα για την εφαρμογή του New Deal, εμμένοντας σε μια τεχνική ανάγνωση του Συντάγματος.¹⁰⁸ Μέσα στο κλίμα μιας άτυπης συνταγματικής επανάστασης, την οποία συνέθεταν, μεταξύ άλλων, η ευρεία κοινωνική αποδοχή του οικονομικού προγράμματος του Προέδρου Roosevelt καθώς και η νωπή λαϊκή εντολή και η συντριπτική εκλογική νίκη του, κάμφθηκε η αντίσταση του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου, το οποίο με πρώτη την απόφαση *West Coast Hotel v. Parish*¹⁰⁹ συντάχθηκε με τις οικονομικές επιλογές του Προέδρου. Κυρίως, όμως, το Ανώτατο Δικαστήριο, ακόμη και υπό συνθήκες έντονου διχασμού μεταξύ των εξουσιών, δεν έπαψε να τηρεί τις θεμελιώδεις ερμηνευτικές αρχές και να στηρίζει τις αποφάσεις του στο νομολογιακό προηγούμενο· όπως παρατηρείται, “[η] νομολογία της εποχής του New Deal μπορεί να επηρέασε τον ψυχισμό των δικαστών, αλλά δεν αναίρεσε τη θεμελιώδη υποχρέωσή τους να προβάλουν πειστική αιτιολόγηση για τις αποφάσεις τους”.¹¹⁰ Ο δικαστικός αυτοπεριορισμός, τον οποίο, σε έκτακτες συνθήκες, επιτάσσει η πραγματικότητα και επιτρέπει το δίκαιο, βρίσκει το όριό του στην αυξημένη αιτιολόγηση των δικαστικών αποφάσεων.¹¹¹

106 Ό.π. (υποσ. 23).

107 Ό.π. (υποσ. 77).

108 Βλ. Γ. Γεραπερίτη, Ο έλεγχος των οικονομικών επιλογών από το δικαστή: Προβολές του New Deal, ΕφημΔΔ 3/2011, σ. 465.

109 300 U.S. 379 (1937).

110 Βλ. Γ. Γεραπερίτη, ό.π., σ. 468.

111 Βλ. Π. Λαζαράτου, ό.π., σ. 691, Γ. Γεραπερίτη, ό.π., σ. 472 και στο επίπεδο του ενωσιακού δικαίου, Α. Hinarejos, ό.π., σ. 142 επ. Εξάλλου, η Α. M. Guerra Martins, ό.π., σ. 695-696, παρατηρεί ότι καθήκον του Συνταγματικού Δικαστηρίου είναι, χωρίς να θέτει μια ‘ρήτρα απαγόρευσης μεταβολής’ (a ‘stand still clause’) των κοινωνικών δικαιωμάτων, να προστατεύει τα άτομα ακόμη και έναντι των επεμβάσεων μιας δημοκρατικά εκλεγμένης πολιτικής εξουσίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Αλιβιζάτος, Ν., Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, Εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011

Γεραπετρίτης Γ., Ισορροπία εξουσιών και δικαστικός παρεμβατισμός: συγκριτικές σκέψεις για τη λειτουργία του ελληνικού Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ανωτάτου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου των ΗΠΑ σε Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας-75 χρόνια, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004

Μαυριάς Κ., Συνταγματικό Δίκαιο, 3η έκδ., Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004

Ξενόγλωσση

Contiades Χ. (επιμ.), *Constitutions in the Global Financial Crisis A Comparative Analysis*, Ashgate, Farnham 2013

Habermas J., *The Crisis of the European Union. A Response*, Polity, Oxford 2012 (μετ. Ciaran Cronin)

Hinarejos A., *The Euro Area Crisis in Constitutional Perspective*, Oxford University Press, Oxford 2015

Fabbrini F., *Fundamental Rights in Europe. Challenges and Transformations in Comparative Perspective*, Oxford University Press, Oxford 2014

Tushnet M., *Weak Courts Strong Rights. Judicial Review and Social Welfare Rights in Comparative Constitutional Law*, Princeton University Press, Princeton, Oxford 2008

Αρθρογραφία

Ελληνική

Αλιβιζάτος Ν., "Μεταξύ ακτιβισμού και αυτοσυγκράτησης. Ο πολιτικός ρόλος των δικαστών στη Δυτική Ευρώπη", 19 (2003) ΔτΑ 697

Γεραπετρίτης Γ., "Ο έλεγχος των οικονομικών επιλογών από τον δικαστή: Προβολές του New Deal", 3 (2011) ΕφημΔΔ 460

Ευστρατίου Π.-Μ., "Ο ρόλος των δικαστών κατά την διαμόρφωση του δημοσίου δικαίου, ακτιβισμός ή αυτοπεριορισμός;", (1998) ΝοΒ 1212

Καϊδατζής Α., "«Μεγάλη πολιτική» και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο «Μνημόνιο»", 1 (2012) ΤοΣ 259

Παυλόπουλος Π., "Τα όρια παρέμβασης της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας μέσω του προγράμματος αγοράς ομολόγων ΟΜΤ κατά την πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας", 4 (2016) ΕφημΔΔ 386

Ξενόγλωσση

Ackerman B., "Constitutional Politics/Constitutional Law", 99 (1989) Yale L. J. 453

Craig P., "Pringle and Use of EU Institutions outside the EU Legal Framework: Foundations, Procedure and Substance", 9 (2013) EuConst 263

Fabbrini F., "The Euro-Crisis and the Courts: Judicial Review and the Political Process in Comparative Perspective", 32 (2014) Berkeley J. Int'l L. 64

Guerra Martins A. M., "Constitutional Judge, Social Rights and Public Debt Crisis. The Portuguese Constitutional Case Law", 22 (2015) MJ 678

Pliakos A., Anagnostaras G., "Saving Face? The German Federal Constitutional Court Decides Gauweiler", 18 (2016) Ger. Law J. 213

Tushnet M., "The Political Constitution of Emergency Powers: Some Lessons from Hamdan", 91 (2007) Minn. Law Rev. 1451

Wendel M., "Exceeding Judicial Competence in the Name of Democracy: Te German Federal Constitutional Court's OMT Reference", 2 (2014) Ger. Law J. 263